

رسول داغسر

ایمیل:

rasouldaghsar@gmail.com

وابستگی:

محقق تاریخ ترک و آذربایجان

پایتخت: مظهر مدنیت و قدرت؛ با بررسی موردی "تبریز"

چکیده:

تمدن و پایتخت به عنوان یکی از تجلی‌گاه‌های آن همواره مورد بحث و بررسی تاریخ‌پژوهان، جامعه‌شناسان و حتی معماران و سیاست‌مداران بوده است و کشور ما ایران به عنوان یکی از گهواره‌های اساسی مدنیت بشری در همین راستا همواره زیر ذره‌بین قرار داشته است. تمدن کلمه‌ای سحرآمیز و جذاب است به گونه‌ای که هر ملت و قومی تمایل ویژه‌ای به تصاحب برخی از جلوه‌های آن بویژه مواردی که در جغرافیای کنونی زندگی آنها کشف می‌شوند نشان می‌دهند و موضوع اغلب بیش از آنکه در مجرای تاریخی خود پیش برود، قربانی امیال سیاسی می‌شود. نیز در همین راستا برخی مناطق جغرافیایی و شهرها به سبب سرگذشتی که در جریان تکوین تمدن داشته است حائز اهمیت خاص می‌شوند. در این مقاله سعی شده است به وجهه‌های اجتماعی-مدنی جغرافیای ایران کنونی در حد وسع پرداخته و حداقل اذهان سوگیرشده را دعوت به نگاه از پنجره‌ای دیگر بنماییم. نگاه نگارنده به موضوع اختلاطی از تاریخ، جغرافیا و سیاست یا به قول معاصران با تاکید بر وجوه ژئوپلیتیک کشور ایران می‌باشد و سعی شده است کل موضوع از این منظر بررسی شود و به سؤالاتی همچون؛ «۱- عامل اصلی در طول دوره حاکمیت دولتهای حاکم بر ایران چه بوده است؟ و نقش پایتخت در این میان چه بوده است؟ چرا پایتختهای ایران متوالیا تغییر یافته است؟ ۲- عوامل موثر در انتخاب تبریز به عنوان پایتخت یا انتقال کرسی از آن به شهرهای دیگر چه بوده است؟ ۳- نقش پایتختی تبریز در برخی خصایل اخلاقی و روحی مردم آن چه نقشی داشته است؟ و آیا وجوه مثبت و پایداری از آن در زمان حال قابل مشاهده است؟ ۴- تبریز در چه شرایطی می‌تواند مجددا حامل کرسی پایتخت شود؟» پاسخ داده شود یا خواننده را در جهت شکل‌گیری تصویری قابل قبول در آن مسیر رهنمون شود.

کلمات کلیدی: پایتخت، تبریز، تمدن، پایتخت‌های ایران، قدرت سیاسی، ژئوپلیتیک

استناد (آپا):

داغسر، ر. پایتخت: مظهر مدنیت و قدرت؛ با بررسی موردی "تبریز". ارومیه: فصلنامه تخصصی "مطالعات تاریخ آذربایجان و ترک"

سال ۰۳، شماره ۰۹، پاییز ۱۴۰۴. ۸۶۹۰-۳۰۴۱ شاپا

Rasul Daghsar

Email:

rasouldaghsar@gmail.com

Affiliation:

Researcher in Turk and
Azerbaijani History

Capital: The Embodiment of Civilization and Power; A Case Study of "Tabriz"

Abstract:

Civilization and the capital, as one of its manifestations, have always been subjects of discussion for historians, sociologists, and even architects and politicians. Iran, our country, as one of the fundamental cradles of human civilization, has consistently been under scrutiny in this context. Civilization is a magical and attractive word, to the extent that every nation and people show a particular desire to claim aspects of it, especially those discovered within their current geographical boundaries. Often, the subject, rather than progressing along its historical course, falls victim to political desires. Furthermore, in this regard, certain geographical regions and cities gain special importance due to the role they have played in the process of civilization's formation.

This article attempts to address the socio-civilizational aspects of the current geography of Iran to the best of its ability and to invite biased minds to, at a minimum, look through another window. The author's perspective on the subject is a blend of history, geography, and politics, or in contemporary terms, with an emphasis on the geopolitical aspects of Iran. An effort has been made to examine the entire topic from this viewpoint and to answer questions such as:

1. What was the primary factor throughout the period of ruling governments in Iran, and what was the role of the capital in this? Why have the capitals of Iran changed consecutively?
2. What were the effective factors in selecting Tabriz as a capital or transferring the seat of power from it to other cities?
3. What role did Tabriz's status as a capital play in some of the moral and spiritual characteristics of its people? Are positive and enduring aspects of this still observable today?
4. Under what conditions could Tabriz once again become the seat of the capital?

The article aims to either answer these questions or guide the reader towards forming an acceptable understanding in this direction.

Key words: Capital, Tabriz, Civilization, Capitals of Iran, Political Power, Geopolitics

CITATION (APA):

Daghsar, R. Capital: The Embodiment of Civilization and Power; A Case Study of "Tabriz". Urmia: "Studies on Azerbaijan and Turk's history" Specialized Journal, year 03, number 09, Fall 2025, ISSN: 3041-8690.

Rəsul Dağsar

E-poçt:

rasouldaghsar@gmail.com

Mənsubiyyət:

Türk və Azərbaycan tarixi
tədqiqatçısı

Paytaxt: mədəniyyət və qüdrətin təəcəssümü; "Təbriz" nümunəsində bir araşdırma

Xülasə:

Mədəniyyət və onun təzahürlərindən biri olan paytaxt həmişə tarixçilər, sosioloqlar və hətta memarlar və siyasətçilər tərəfindən müzakirə mövzusu olmuşdur. İran, özümüzün ölkəsi, insan mədəniyyətinin əsas beşiklərindən biri kimi, bu baxımdan daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Mədəniyyət sehrli və cazibədar bir sözdür, həddən artıq ki, hər millət və xalq, xüsusilə də onların mövcud coğrafi sərhədləri daxilində aşkar edilən mədəniyyət nümunələrinə sahib çıxmaq istəyi göstərir. Çox zaman bu mövzu öz tarixi axarı ilə getməkdənsə, siyasi ehtirasların qurbanı olur. Bundan əlavə, bu münasibətlə, mədəniyyətin formalaşması prosesində oynadıqları rol səbəbiylə bəzi coğrafi regionlar və şəhərlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Bu məqalədə, müasir İran coğrafiyasının ictimai-mədəni aspektlərini mümkün qədər əhatə etməyə və qərəzli zəhinləri ən azından başqa bir pəncərədən baxmağa dəvət etməyə çalışılmışdır. Müəllifin mövzuya baxışı tarix, coğrafiya və siyasətin qarışığıdır və ya müasir dildə desək, İranın geosiyasi aspektlərinə vurğu ilədir. Bütün mövzunun bu baxımdan araşdırılmasına və aşağıdakı suallara cavab tapmağa çalışılmışdır:

1. İrana hökmranlıq etmiş dövlətlər dövründə əsas amil nə olmuşdur və paytaxtın buradakı rolu nə olmuşdur? Nə üçün İranın paytaxtları dəfələrlə dəyişmişdir?
2. Təbrizin paytaxt seçilməsində və ya hakimiyyət mərkəzinin ondan başqa şəhərlərə köçürülməsində təsirli olan amillər nələr olmuşdur?
3. Təbrizin paytaxt olması statusu onun sakinlərinin bəzi mənəvi və ruhi xüsusiyyətlərində nə rol oynamışdır? Bunun müsbət və davamlı təsirləri bu gün də müşahidə edilə bilərmi?
4. Təbriz hansı şəraitdə yenidən paytaxt olmaq vəzifəsini daşıya bilər?

Məqalə ya bu suallara cavab verməyə, ya da oxucunu bu istiqamətdə məqbul bir anlayışın formalaşmasına yönləndirməyə çalışır.

Açar sözlər: paytaxt, Təbriz, mədəniyyət, İranın paytaxtları, siyasi hakimiyyət, geosiyasət

CITATION (APA):

Dağsar, R. Paytaxt: mədəniyyət və qüdrətin təəcəssümü; "Təbriz" nümunəsində bir araşdırma. Urmiya: "Azərbaycan və Türk tarixi araşdırmalar" İxtisaslaşdırılmış Jurnal, il 03, nömrə 09, Payız 2025, ISSN: 3041-8690.

Resul Dağsar

E-posta:

rasouldaghsar@gmail.com

Üyelik:

Türk ve Azerbaycan Tarihi
Araştırmacısı

Başkent: Medeniyet ve İktidarın Tezahürü; "Tebriz" Örneği Üzerine Bir İnceleme

Özet:

Medeniyet ve onun tezahürlerinden biri olan başkent, her zaman tarihçiler, sosyologlar ve hatta mimarlar ve politikacılar tarafından tartışma konusu olmuştur. Ülkemiz İran, insan medeniyetinin temel beşiklerinden biri olarak, bu bağlamda sürekli olarak mercek altında olmuştur. Medeniyet büyüğü ve çekici bir kelimedir, öyle ki her millet ve halk, özellikle mevcut coğrafi sınırları içinde keşfedilen medeniyet unsurlarını sahiplenmeye özel bir arzu gösterir. Çoğu zaman konu, tarihsel seyri içinde ilerlemektense, politik emellere kurban gitmektedir. Ayrıca, bu minvalde, medeniyetin oluşum sürecindeki rolleri nedeniyle bazı coğrafi bölgeler ve şehirler özel bir önem kazanır.

Bu makale, mevcut İran coğrafyasının sosyal-medeni veçhelerini olabildiğince ele almaya ve en azından önyargılı zihinleri başka bir pencereden bakmaya davet etmeye çalışmıştır. Yazarın konuya bakışı, tarih, coğrafya ve siyasetin bir karışımıdır veya çağdaş tabirle, İran'ın jeopolitik veçhelerine vurgu yapılarak oluşturulmuştur. Tüm konunun bu perspektiften incelenmesi ve aşağıdaki sorulara cevap bulunması için çaba gösterilmiştir:

1. İran'a hükmeden devletlerin egemenlik dönemi boyunca temel faktör ne olmuştur ve başkent buradaki rolü ne olmuştur? Neden İran'ın başkentleri art arda değişmiştir?
2. Tebriz'in başkent olarak seçilmesinde veya iktidar merkezinin ondan başka şehirlere taşınmasında etkili olan faktörler neler olmuştur?
3. Tebriz'in başkent olma statüsünün, halkının bazı ahlaki ve manevi karakteristikleri üzerinde nasıl bir rolü olmuştur? Bunun olumlu ve kalıcı yönleri günümüzde gözlemlenebilir mi?
4. Tebriz, hangi koşullarda tekrar başkentlik misyonunu üstlenebilir?

Makale, bu sorulara cevap vermeyi ya da okuyucuyu bu yönde kabul edilebilir bir anlayış oluşturmaya yönlendirmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar kelimeler: Başkent, Tebriz, Medeniyet, İran'ın Başkentleri, Siyasi İktidar, Jeopolitik

CITATION (APA):

Dağsar, R. Başkent: Medeniyet ve İktidarın Tezahürü; "Tebriz" Örneği Üzerine Bir İnceleme. Urmiye: Üç Aylık "Azerbaycan ve Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar" Uzmanlık Dergi, yıl 03, sayı 09, Sonbahar 2025, ISSN: 3041-8690.

مقدمه:

مدنیت یا تمدن واژه‌ای عربی و ناظر بر فرهنگ شهرنشینی است که علیرغم اینکه تعریف مشخصی بر آن متصور نبوده است، اما به سبب مبنا بودن یکجانشینی و به تعبیر بهتر، شهرنشینی، در بطن مفهوم، بر پایه‌های اجتماعی-سیاسی جامعه استوار می‌باشد. ویلیام جیمز دورانت در تعریف تمدن می‌گوید: «تمدن را می‌توان به شکل کلی آن، عبارت از نظمی اجتماعی دانست که در نتیجه وجود آن، خلاقیت فرهنگی امکان‌پذیر می‌شود و جریان پیدا می‌کند. (دورانت، ۱۳۷۶، ج ۱: ۴) در واقع مدنیت، تاکید بر فرایند تکوین زندگی بشر در جهت رفاه و سامان‌مندی اجتماعی است که جنبه‌های سیاسی را طی زمان و حسب ضرورت کسب نموده و با توجه به تداوم این فرایند نمی‌توان مرزهای دقیقی برای آن در نظر گرفت.

در همین راستا مفهوم پایتخت یکی از جلوه‌های مدنیت بشمار می‌رود. وجود پایتخت به نوعی موید وجود یک نظام و سازمان اجتماعی-سیاسی قلمداد می‌شود (واحد سیاسی علاوه بر شمول بر ماهیت ملی، می‌تواند شامل مجموعه‌ای از ملل مختلف نیز که بصورت قراردادی-متکی بر تامین حقوق/یا سلطه جبرآمیز و استعمار-در کنار هم زندگی می‌کنند، باشد) و نشانگر تکوین فرایند یکجانشینی، شهرنشینی، زندگی جمعی در قالب واحد سیاسی و وضع قانون برای یک ملت یا جامعه و تجلیگاه قدرت، قانون‌مداری و رفاه یک سازمان سیاسی (دولت) می‌باشد. از همین رو حاکمان همواره در بالا بردن سطح رفاه، فرهنگ و حتی جمعیت پایتخت‌های خود اهتمام به خرج داده‌اند.^۱

در دوران باستان بر حسب عوامل خاصی، شهرهایی با حاکمیت قائم به خود تشکیل یافته بودند که ما امروز از آنها با عنوان «دولت-شهر» یاد می‌کنیم. مهمترین یا مشهورترین مصادیق آنها مربوط به دولت-شهرهای بین‌النهرینی مثل اور، اوروک و نیپور، دولت-شهرهای یونانی مثل اسپارطا و آتن و از جمله آخرین موارد بارز آن نیز ونیز در ایتالیا بوده است. مفهوم پایتخت برای این قبیل دولت-شهرها طبیعتاً وجود خارجی نداشت. پایتخت با شکل‌گیری واحدهای اجتماعی-سیاسی که شامل بیش از یک شهر می‌شدند ضرورت یافت. با ایجاد دولتهای منطقه‌ای یعنی مجموعه‌های اداری-سیاسی مشمول بیش از یک شهر، پایتختها به عنوان مقر اصلی حاکمان و اداره‌کنندگان نمود یافتند. جغرافیای ایران و بویژه جلگه‌های حائز شرایط یکجانشینی و تجلیگاه‌های نخستین شهرنشینی در شمال دشت خوزستان و اطراف دریاچه ارومیه از جمله گهواره های تمدن بشری از هزاران سال قبل بوده است. دولتها و امپراتوریهای متعددی با خاستگاه ملی یا دینی مختلف، در برهه‌های مختلف و با قلمرو و مدت اقتدارهای مختلف در این جغرافیا حکم رانده‌اند. در همین راستا شهرهای متعددی از قبیل ری، همدان، تبریز، اصفهان، نیشابور، مراغه،

^۱ - سلطان محمد فاتح بعد از فتح استانبول، تلاشها و تمهیدات متعددی در جهت افزایش جمعیت این شهر که در جریان محاصره و جنگ با کاهش سریع جمعیت روبرو شده بود انجام داد. نک به: اینالچق و گوک بیلگین، ۱۳۷۳: ۸۳. رضا و بعد از وی محمدرضا شاه پهلوی نیز در جهت افزایش جمعیت تهران حتی به قیمت تخریب هویت تاریخی آن گامهای بزرگی برداشت. ضمن اینکه ازدیاد جمعیت پایتخت همواره جزو اولویتها نبوده است. به عنوان مثال پایتخت کشورهای آمریکا، چین، ترکیه و هند و پاکستان، بزرگترین شهرهای این کشورها نیستند.

شیراز و مشهد به عنوان پایتخت انتخاب گردیده‌اند که با نگاهی به خاستگاه ملی یا دینی و حوزه اقتدار این دولتها می‌توان نقش هر کدام از این عوامل را در انتخاب پایتخت توسط آنها دریافت.

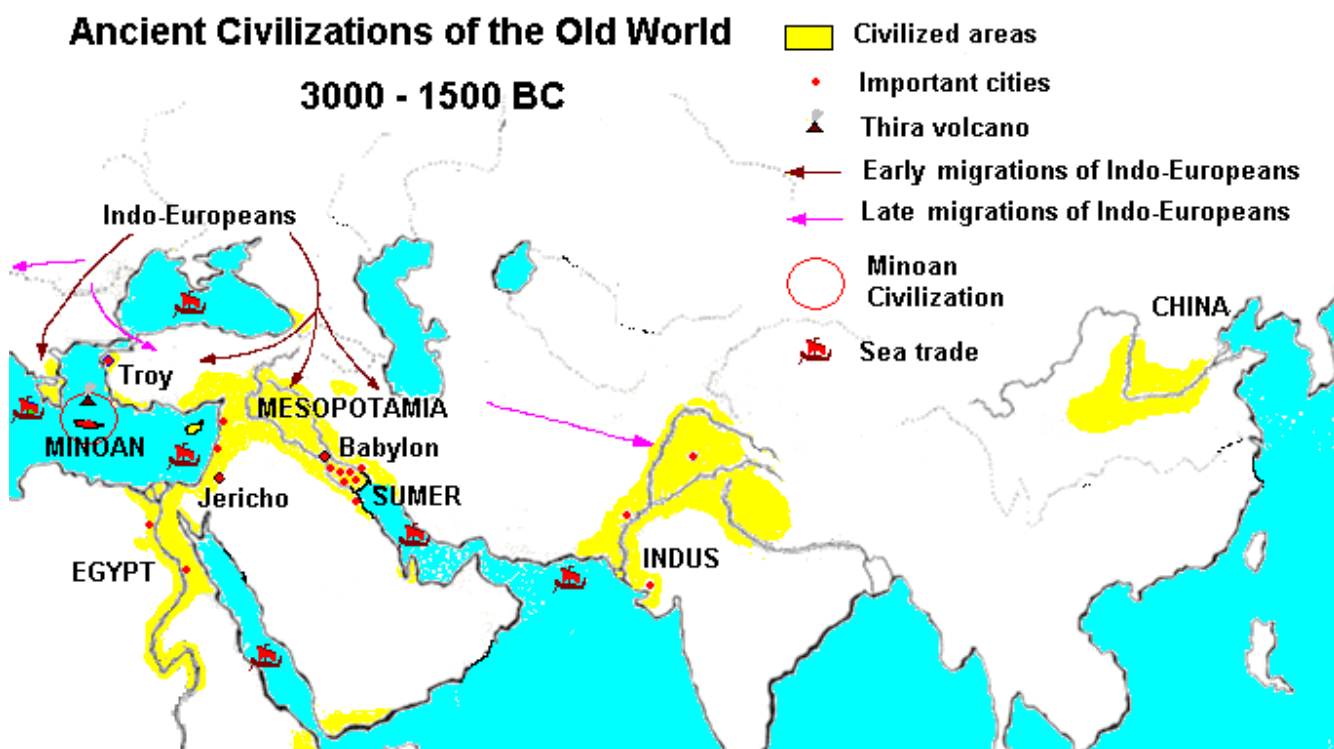
در این مقاله نگاهی مختصر خواهیم داشت به سیر شکل‌گیری تمدن و تجلی آن در جغرافیای خاورمیانه و ایران، نحوه انتخاب مقر کرسی اقتدار دولتها (پایتخت) و در همین چهارچوب عوامل و عناصر اقتدار در تبریز و انتخاب این شهر به عنوان پایتخت دولتهای مختلف.

شکل‌گیری حوزه‌های تمدن و پایتختها

بارزترین مصادیق شکل‌گیری جوامع اولیه انسانی به حدود ۳ الی ۵ هزار سال قبل از میلاد در مناطق بین‌النهرین (رودهای دجله و فرات در عراق کنونی)، پایین دست و جلگه رود نیل (شمال‌شرق آفریقا)، دشت ایندوس (پاکستان) و رود زرد (چین) مربوط می‌شوند. علاوه بر این حوزه‌های اصلی، مناطق واقع در میان این حوزه‌ها -جغرافیای ایران کنونی و شرق مدیترانه از فلسطین تا سوریه، ترکیه و یونان- نیز تحت تاثیر آنها یا گاهی با جلوه‌های بارزتر در سیر تکوین تمدن بشری خودنمایی کرده‌اند. برخی از تاریخ‌پژوهان لزوم تنظیم مسائل مربوط به تولیدات کشاورزی و مدیریت سیلابها و طغیان رودهای فوق‌الاشاره را در شکل‌گیری مفهومی که امروز به عنوان دولت از آن یاد می‌کنیم اتفاق نظر دارند. فرایند تبدیل آبادیهای کوچک ایجاد شده به قصبات و شهرها هزاران سال طول کشیده و شکل‌گیری دولت-شهرها در مناطق یاد شده به عنوان جلوه‌های اولیه گذار از زندگی بدوی به زندگی سامان‌مند بلحاظ اداری و سیاسی نمود پیدا کرده‌اند. در مراحل نخستین که تقسیم کار مبتنی بر کشاورزی و تجارت بود، طبقه اداره‌کننده هنوز فاصله قابل توجهی از سایر طبقات جامعه از نظر منافع نداشت. در همین زمان مفهومی از تجمع قدرت مدیریت در مناطق دیگر و بویژه مناطق واقع در همسایگی شمالی و جنوبی چهار حوزه فوق‌الاشاره ایجاد شده که بیشتر از اینکه بر پایه شهرنشینی و تولیدات کشاورزی باشد، مبتنی بر زور و به ضرب شمشیر بوجود می‌آمدند. از این رو واحدهای متعلق به شق اول (مدنی) همواره در معرض تهاجمات و تهدیدهای مداوم واحدهای شق دوم (غیرمدنی) قرار داشتند. شرایط حاکم بر واحدهای اجتماعی و سیاسی شق اول امکان و حتی نیاز بسط روحیه کشورگشایی را خلق نمی‌کرد و این واحدها، علیرغم ایجاد آمادگیهای دفاعی، اغلب در مقابل امواج حملات متلاشی می‌شدند. ایجاد اولین پایتخت به مفهوم واقعی در بین‌النهرین را در دوره پادشاهی سارگن اول (اکدی) می‌بینیم. (شهرهای باستانی منطقه مانند اور، اوروک، نیپور، اوش و ... با توجه به عدم شمول حوزه حاکمیت آنها بر گستره‌ای مشخص نمی‌توانند در مفهوم پایتخت جای گیرند. زیرا حوزه حاکمیت اداره‌کنندگان این شهرها شامل هیچ شهر دیگری نمی‌شد.) در سال ۲۳۵۰ قبل از میلاد، سارگن کبیر با استفاده از زور شهرهای سومر را تسخیر و اولین دولت منطقه‌ای را تاسیس کرد. سارگن، با توسعه‌طلبی سیاسی و اقتصادی خود، نه تنها اقتدار خود را بر دولت-شهرهای همواره در حال رقابت و تنش بین‌النهرین قبولاند، بلکه به عنوان اولین نمونه فاتحان بزرگی همچون اسکندر

تا ناپلئون موسس اولین دولت منطقه‌ای حاکم بر سرزمینهای وسیع بشمار می‌رود. (Child, 1998: 124-125) او شهر آگاده را وجه تسمیه نام (دولت) اكد می‌باشد، به عنوان پایتخت قلمرو خود انتخاب کرد. پایه مادی این فرایند را همانگونه که معلوم است اقتصاد جنگ تشکیل می‌داد و طبیعتاً پویایی این نوع دولتهای منطقه‌ای اولیه بسته به مدیریت جنگها و اقتصاد آن داشت. دولت منطقه‌ای سارگن (آشور) که متکی بر کشورگشایی نظامی شکل گرفته بود، نقصان منابع موجود در بین‌النهرین سفلی را از فتوحات جدید تامین و موجبات انتقال آسان تر منابع در میان شهرهای داخل قلمرو و رونق آن بویژه پایتخت (آگاده) و احداث عمارات و کاخهای باشکوه دولتی، معابد و پادگانهای بزرگ گردید. پایتخت مرکز جاذبه و نفوذ یک حوزه جغرافیایی مشخص می‌باشد که دربردارنده عوامل سیاسی، فرهنگی، قومی، تاریخی، اقتصادی، اداری و ارتباطی و نیز شکل‌دهنده تمامی این عوامل بر حسب میزان حضور و نمود عناصر فرهنگی، قومی، اقتصادی با استفاده از امکانات اقتدار مرکزی است. به عبارت دیگر، پایتخت همواره نماد قدرت، نظم و انسجام یک کشور بوده و عناصر فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی متنفذ در آن به رویکردهای اساسی کشور سمت و سو داده‌اند.

در ادامه روند گسترش حوزه‌های حاکمیتی، در حدود سالهای ۱۷۵۰ پیش از میلاد در دوره حاکمیت حمورابی شهرهای سومر و اكد تحت اداره واحد ادغام شده و موجبات شکل‌گیری امپراتوری اولیه را فراهم ساخت. (Şenel, 1986: 51) بابل پایتخت دولت امپراتوری مذکور، توسعه و آبادی کم‌نظیری مبتنی بر کار ارزان و حتی برده‌داری و فتوحات تجربه نمود.



در نقشه فوق مناطق متمدن جهان باستان نشان داده شده است. این تمدنها با ورود اقوام هندوآریایی در اواخر هزاره دوم و اوایل هزاره اول قبل از میلاد به ورطه نابودی کشیده شد. تمامی یافته های مربوط به هزاره اول قبل از میلاد نشان از شبیخونهای ناگهانی اقوام وحشی به مناطق متمدن آن دوران دارند. این دوره با توجه به نابودی وسیع آثار تمدن، با عنوان دوران تاریک تاریخ نیز شهرت یافته است که البته تاریخ پژوهان در سالهای اخیر برای روشنی بخشیدن به وقایع آن دوران به موفقیت‌های بزرگی دست یافته اند که علیرغم سلطه نگاهی خاص و سیاسی به تاریخ، گاه‌ها به استماع و آگاهی عموم نیز می رسد. خود همین نقشه با نیت نشان دادن اقوام مذکور به عنوان بانیان تمدن طراحی گردیده اما می انیم که تمدنهای فوق مربوط به قبل از ورود و مهاجرت اقوام مذکور بوده اند و دوره انقراض آنها مربوط به مهاجرت‌های گسترده اقوام موسوم به هندوآریایی می باشد. بایستی توجه داشت که بر اساس یکی از نظریه های مهم، خاستگاه این اقوام نه سرزمینهای شمال دریای سیاه، بلکه جنوب هندوستان بوده است. نگارنده.

در مصر باستان با تاسیس پایتخت‌های جدید بدنبال مرگ فرعون قبل و جلوس فرعون جدید بر تخت مواجه هستیم. شاید یکی از بارزترین نمونه‌های تاسیس پایتخت جدید در تاریخ مصر، شهر ممفیس است که در ۳۱۰۰ قبل از میلاد از سوی منس، پادشاه متحدکننده مصر علیا و مصر سفلی در وسط دو قلمرو احداث گردید. (نک به: Huot, 2000: 379-381)^۲

در دوران باستان در بین‌النهرین و ایران نیز به مواردی از تاسیس پایتخت به دلایل مشابه (نمایاندن اقتدار یک پادشاه) برمی‌خوریم. پادشاه آشور، «توکولتی نینورتا» اقدام به احداث شهری جدید در نزدیکی پایتخت سنتی آشوریان نموده و آنرا بنام خود کرد. یا پادشاه انشان (منطقه‌ای که بعد از مهاجرت اقوام جدید و حتی بعد از کورش، پارسه خوانده شد) و شوشا (شوش) - خوزستان کنونی)، «اونتاش ناپیریشا» (۱۲۷۵-۱۲۴۰ قبل از میلاد) که معاصر پادشاه فوق‌الاشاره بود اقدام به احداث شهری جدید در ۳۰ کیلومتری شهر شوشا پایتخت سنتی اسلاف خود نمود که البته هر دو پایتخت جدید با مرگ پادشاهان بانی خود از بین رفتند. (نک به: Huot, 2000: 291-292).

در یونان باستان گذار از زندگی قبیله‌ای که سازمان مکانی آن بصورت آبادی-روستا جلوه‌گر بود، به دولت-شهر مبتنی بر شهرنشینی طی فرایندی خاص اتفاق افتاده است. با درهم کوبیده شدن تمدن میکن که بدنبال تمدن مینوس در کرت ایجاد شده بود، در سده دوازدهم قبل از میلاد مورد هجوم اقوام وحشی از سمت شمال گردیدند و دورانی که به «دوران تاریک» معروف

^۲ - کار آقامحمدخان در انتخاب قصبه کوچک تهران برای کرسی پایتختی خویش را می‌توان به نوعی به اقدام آن پادشاه تشبیه کرد. تهران در مرکز جغرافیایی سرزمینهایی قرار داشت که طوایف مختلف در طول تاریخ بر آنها حکم رانده و شهرهایی در غرب، شرق و جنوب آن به پایتختی برگزیده بودند. بدیهی است در آنزمان مناطق قفقاز و بخشهایی از شرق دریای خزر نیز جزو قلمرو سنتی حاکمان بر این جغرافیا بودند. همچنین طوایف قاجار با فاصله اندکی در شمال‌شرق (منطقه استرآباد) و شمال‌غرب (قره‌باغ) این شهر قرار داشتند و مناطق سنتی حاکمیتی سلاطین ایران قبل از وی تا خلیج فارس و دریای عمان در جنوب این شهر قرار داشتند.

است آغاز شد. این دوران که با تخریب گسترده شهرها همراه بوده، نه تنها موجب اضمحلال تمدن می‌کن شد، بلکه بخش اعظم جهان متمدن وقت را متاثر نمود. امپراتوری هیتیت (در فلات آناتولی) سقوط کرد، حاکمیت خاندان کاسیت در بابل پایان یافت و مصر وارد دوره‌ای پرتنش شد و در چین نیز پایتخت، شانگ تاراج گردید. تنها دولت آشور توانست همراه با شهرهای خود سرپا بماند. (Child, 1998: 159) برپا ماندن دولت آشور به دلیل ماهیت بدوی-جنگجویانه آنها نسبت به تمدنهای معاصر خود یا بهره‌گیری آنها از اقوام شمشیرزن دیگر^۳ یا هر دو ممکن است بوده باشد. نابودی تمدنهای اطراف دریاچه ارومیه نیز مصادف با همین دوران است. این دوران طولانی صدها سال تمدن بشر را فلج کرد. اخیراً تاریخ‌پژوهان زیادی روی این موضوع متمرکز شده‌اند و به نظر می‌رسد برهه موسوم به دوران تاریک تاریخ به ضرر تئوری آریاییان تمدن‌ساز در حال روشن شدن است و البته مقاومتهای گسترده‌ای را موجب شده است.^۴

در همین راستا، پایتختها نیز پا به پای دولتها و شرایط متغیر، دستخوش تغییر بوده‌اند. یکی از بارزترین نمونه‌های تاریخی تغییر پایتخت مربوط به هتیتها است. اولین پایتخت این دولت کوششا بوده، که بعدها به به نشا در کول تپه (واقع در قیصری ترکیه)^۵ کنونی انتقال یافته و سرانجام به هاتوشا در حدود بوغازکوی کنونی واقع در بین چوروم و آنکارا منتقل شده است. (Çınar, 2004: 37) تمدن هتیتها با حمله اقوام غیرمتمدن از سمت دریای سیاه به قهقرا گراییده و از ۱۲۰۰ قبل از میلاد وارد دوره‌ای از تاریخ که تاریخ‌پژوهان از آن با عنوان «دوران تاریک تاریخ» یاد می‌کنند شد.

گاه عوامل دخیل در انتخاب پایتخت موجب شده‌اند، کرسی پایتخت از شهری بزرگ و تاریخی به قصبه‌ای کوچک (استانبول-آنکارا) منتقل شود، یا در برخی مواقع انتقال پایتخت بدلیل حفظ فاصله و عمق استراتژیک از دشمن (انتقال پایتخت از تبریز به قزوین در سال ۱۵۵۵ میلادی و سپس از آنجا به اصفهان در سال ۱۰۰۶ میلادی، طرح انتقال پایتخت روسیه از مسکو به شرق کوهستان اورال، یا انتقال پایتخت فرانسه از پاریس به ویشی در جریان جنگ جهانی دوم) بوده است. با دقت در شرایط دخیل در انتخاب پایتختها یا تغییر و انتقال آنها می‌توان «ماهیت سنتی-تاریخی»، «گروه ملی مسلط»، «ارتباط خارجی»، «قابلیت دفاعی-استراتژیک»، «موقعیت مرکزی نسبت به قلمرو» و «مصلحت سیاسی» را در صدر عوامل موثر عنوان کرد. انتخاب پایتختها

^۳ - ناصر پورپیرار می‌نویسد: «در تحلیل نهایی حداکثر می‌توان گفت که این قبیله از نظر تاریخی ناشناس و از نظر جغرافیایی سرگردان، قریب یک قرن پیش از ظهور کورش، از سوی یکی از چهار قدرت آشور، بابل، ماد و عیلام به عنوان مزدوران شمشیرزن، از استپهای میانی روسیه اجیر شده‌اند و با استفاده از فرصت آشوب در منطقه و به کارگیری نهایت خشونت در مزدوریهای نظامی، بالاخره پس از پایان سستیزها، در جغرافیای نامعینی، حوالی جنوب ایران، احتمالاً باز هم با اجازه ی عیلامیان مستقر شده‌اند». پورپیرار، ۱۳۷۹، ج ۱: ۸۳

^۴ - نک به: ماسکارلا، ۱۹۹۸؛ پورپیرار، ۱۳۷۹؛ بدیهی است موضوع دوران تاریک تاریخ، با نامهای مختلف برای دو برهه استفاده می‌شود: سده‌های ۱۲ الی ۷ قبل از میلاد، سده ۵ الی ۱۰ بعد از میلاد. دوره اول بدلیل نابودی گسترده آثار و مظاهر تمدن در سده‌های مربوطه و عدم امکان دستیابی به اطلاعات کافی در مورد آن دوره، و دوره دوم بدلیل سلطه شدید دگم اندیشان و خفقان شدید مذهبی واقع گردیده است.

^۵ - مناطق و روستاهای با نام کول تپه (تپه یا تل خاکستر) و نیز یانیق تپه (تل سوخته) به تعداد زیاد در ایران و مناطق ترک‌نشین وجود دارند از جمله: سراسر اطراف دریاچه ارومیه از قوشچی، ارومیه، نقده، میاندوآب، ملکان، عجیشیر، خوی، مرند، جلفا، هشتروند، نیر، خلخال، پارس‌آباد، کبودرآهنگ، زنجان و ...

در طول تاریخ به عواملی چون سنت-تاریخ، گروه ملی مسلط، ارتباط خارجی، دفاعی-استراتژیک، مصالحه سیاسی و موقعیت مرکزی بستگی داشته‌اند. (داغسر، ۱۳۹۵: ۱۹۹)

در حالیکه «گاهی پایتختها در مرکز جغرافیایی سلسله حاکم و به منظور برخورداری از پشتیبانی آنها در رویارویی با اقوام دیگری که مدعی بالقوه حکومت بودند مکان‌گزینی می‌شد»، در برخی موارد نیز «تغییر مکان پایتخت به منظور نزدیکی به خط مقدم جبهه برای مقابله با دشمن خارجی یا دوری از خطرهای ناشی از تهاجم نظامی دشمن بوده است». (میرحیدر، ۱۳۸۱: ۱۴۴)

انتخاب پایتخت اغلب از میان شهرهایی انجام می‌گرفت که قبلاً بر اساس نیازهای طبیعی و اساسی انسانها شکل گرفته و حتی با جمعیت بالای خود حاکی از رونق اقتصادی، قرارگیری در مسیر شریانهای ارتباطی و تجاری و برخورداری از امنیت کافی بودند. صد البته طرز نگاه عنصر اتنیک صاحب قدرت به هر کدام از شهرها و نیز موقعیت جغرافیایی آنها نسبت به قلمرو، نقش اساسی را در این انتخاب بر عهده داشتند.

ماهیت و کارکردهای پایتختها بعد از انقلاب صنعتی در اروپا و به تبع آن در سایر کشورهای جهان با تغییراتی مواجه شده است. در دوره‌های قبل از انقلاب صنعتی رابطه دولت-جامعه-مکان چندان با تغییرات متأثر از ساختارهای اقتصادی، فرهنگی، اخلاقی و غیره مواجه نبوده است اما با شکل‌گیری جامعه سیاسی با سعی (دولتها) در انعکاس قدرت در مکان مواجه هستیم. مکان از این منظر به عنوان بخشنده مشروعیت به روابط اقتدار در سطوح مختلف اهمیت یافته است. مکان، با شروع دولتهای سرمایه‌دار در جهت سازمان‌یابی‌های جدید، حائز تاثیر ابزاری مهم در تاسیس قدرتهای اجتماعی جدید گردیده و نقاطی که اهمیت رابطه دولت و مکان در آنها قابلیت نمود یافته، به عنوان پایتخت انتخاب شده است. پایتختها در این راستا از مقر حاکمان به ابزار مشروعیت‌بخش به دولتها تبدیل شده و این مشروعیت‌بخشی در سطوح مختلف از دگردیسی شبکه‌های ارتباطی (فیزیکی، مخابراتی و ...) طرح ساختمانها و استفاده از امکنه شهری در سطوح مختلف و متفاوت نمود یافته است. بر همین اساس در حالیکه قبل از این دوره پایتختها در عین حال بزرگترین شهر دولتها بودند، بعد از ورود به دوره انقلاب صنعتی شاهد توسعه شهرهای غیر از پایتخت بسته به شرایط جدید می‌توانیم باشیم. آشناترین نمونه برای ما مربوط به کشور خودمان می‌باشد که علیرغم اینکه تهران پایتخت بود (و در یک صد سال قبل از آن نیز شهرهایی همچون اصفهان، مشهد و شیراز پایتخت شده بودند) شهر

تبریز با رشدی سریع مواجه شده و تا ربع سوم قرن نوزدهم در حالی بزرگترین شهر کشور است^۶ که شهر سوم، چهارم و پنجم کشور (اصفهان، شیراز و مشهد) با فاصله زیادی از آن کوچکتند.^۷

در همین راستا در حالیکه شهر لندن با جمعیت ۷۵۰ هزار نفری در اوان آغاز دوره صنعتی به عنوان پایتخت و بزرگترین شهر بریتانیا فاصله زیادی از سایر شهرهای انگلستان و سایر اقمار بریتانیا دارد، حتی در مقایسه با دومین شهر رقیب آن، پاریس، تقریباً دو برابر آن است، با آغاز دوره مذکور، در اثر رشد سریع بنادر و شهرهای کانون تولید و تجارت، با مطرح شدن شهرهایی مثل منچستر (که قصبه کوچکی بود) و لیورپول به عنوان وزنه‌های جدید در نمایش اقتدار دولت بریتانیا مواجه هستیم. (نک به: هابسبام، ۱۳۸۷: ۲۵-۲۲)

تقریباً همزمان با دوره صنعتی شدن غرب، با شیوع افکار ملی‌گرایانه و مطرح شدن عامل ملیت در دولتها هستیم که نمود آن را به پیمان وستفالی در سال ۱۶۴۸ میلادی ارتباط می‌دهند. در اروپا بدنبال پیمان وستفالی دولتهای کوچک و بزرگ پرشماری مبتنی بر ملیتهای مختلف ایجاد شدند. در کشورهای شرقی و مخصوصاً ایران، این گرایش از قرن نوزدهم به بعد و با دخالت، هدایت و مهندسی انگلیسیها انجام یافت. یکی از نمودهای این انفعال در ایران تحت حاکمیت ترکان، در عدم نگرش امپریالیستی و شوونیستی و نیز عدم اهتمام ویژه در بزرگ کردن پایتخت مشاهده می‌شود.

لورنس جی ویل (*Lawrence J. Vale*) پایتخت‌های معاصر را به سه نوع تقسیم می‌کند: الف) پایتخت‌هایی که از طریق پویایی درونی خود متحول شده‌اند: این پایتخت‌ها سابقه طولانی دارند و کیفیت پایتختی خود را بی‌وقفه حفظ کرده‌اند. پایتخت‌هایی مانند لندن، پاریس و وین در این گروه قرار می‌گیرند. در دوران امپراتوری روم، وین و لندن پادگان‌های کوچکی بودند و پاریس شهر ساده‌ای بود. پس از فروپاشی روم غربی، همه آنها شخصیت شهری خود را از دست دادند. رم و پاریس فقط به عنوان شهرهای اسقفی به حیات خود ادامه دادند. در قرن ۱۰ و ۱۱ شهرها شروع به احیاء کردند. در حدود سال ۱۲۰۰، وین به شهری چهار برابر رم تبدیل شد. پس از قرن سیزدهم، مرکز هابسبورگ‌ها شد. (Çınar, 2004: 68) ب) پایتخت‌هایی که با پویایی درونی خود متحول شده‌اند اما ویژگی پایتختی آنها متناوب است: اینها در برهه‌ای از تاریخ پایتخت بوده‌اند، اما برای مدتی این ویژگی را از دست داده و سپس دوباره به دست آورده‌اند. پایتخت‌هایی مانند رم، مسکو و آتن در این گروه قرار می‌گیرند. ج)

۶- ژان یونیر در کتاب خود «دلواران گمنام ایران در جنگ با روسیه تزاری» می‌نویسد: «تبریز در آن زمان ... از حیث وسعت و کثرت جمعیت اولین شهر ایران محسوب می‌شد و سفرای دول اروپایی در تبریز به سر می‌بردند در صورتیکه تهران پایتخت کشور بود... تبریز نسبت به تهران یک شهر متجدد بشمار می‌آمد و مردم تبریز از ازمینه قدیم با اروپائیان محشور بودند... دکتر بارنز انگلیسی که در سال ۱۸۳۳ میلادی و پنج سال بعد از انعقاد عهدنامه ترکمانچای در ایران سیاحت کرد نوشته که جمعیت شهر تهران بیست و پنج هزار نفر است ولی تبریز بنا بر نوشته همان جهانگرد انگلیسی چهارصد هزار نفر جمعیت داشته است». یونیر، ۱۳۶۸: ۶۸۲-۶۸۱

۷- لرد کرزن فرستاده ویژه دربار انگلیس به ایران در سالهای پایانی قرن نوزدهم که نظرات و گزارشاتش در شکل‌دهی آینده این کشور از سوی استعمار انگلیس تاثیر بسزائی داشته، در کتاب خود تحت عنوان «ایران و قضیه ایران» (لندن، ۱۸۹۲) آنجا که به آمار برآوردی شهرهای ایران پرداخته، جمعیت تخمینی تهران پایتخت را ۳۵۰ هزار، تبریز ۳۰۰ هزار، اصفهان ۸۰ هزار، مشهد ۷۰ هزار و ... نوشته است. نک به: کرزن، ۱۳۶۷، ص ۲۰۰ به بعد

پایتخت‌هایی که قبلاً وضعیت پایتختی نداشتند اما با تصمیم سیاسی به مراکز اداری جدید تبدیل شدند: مثل آنکارا، کانبرا، ابوظبی، واشنگتن.

اما ولمن (Wolman) پایتخت‌ها را بر اساس کارکردها و کیفیت آنها طبقه‌بندی کرد. (Kılınç, 2013) پایتخت‌های چند منظوره: لندن، پاریس، توکیو، مسکو و برلین که از هر نظر در زمینه های اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی کاربردی هستند، می‌توان به عنوان مثال اشاره کرد. پایتخت‌های بین‌المللی: پایتخت‌هایی مانند لندن و توکیو که با نقش‌های فعال خود در عرصه بین‌المللی و همچنین سایر کارکردهای خود برجسته هستند. پایتخت‌های سیاسی: پایتخت‌هایی که با جنبه‌های سیاسی خود برجسته می‌شوند، اگرچه سایر کارکردهای آنها ضعیف‌تر است: به عنوان مثال، آنکارا، کانبرا، واشنگتن دی سی. پایتخت‌ها در سیستم فدرال: واشنگتن دی سی، برازیلیا، کانبرا، برلین. پایتخت در کشورهای مرکز‌گرا.

چند نمونه بارز انتخاب پایتخت در دوره صنعتی

قبل از پرداختن به موضوع تغییر پایتخت در ایران، شاید بجا باشد که به چند نمونه بارز تغییر پایتختها در جهان (واشنگتن، تهران، دهلی نو، کانبرا، مسکو و آنکارا) در دوره انقلاب صنعتی و پس از آن اشاره کنیم.

واشنگتن: آنچه ما امروز به عنوان ایالات متحده آمریکا می‌شناسیم، حاصل اعتراضات روزافزون آمریکاییها (منظور ما در اینجا مهاجران اروپایی از اوایل قرن شانزدهم که قدرت تأثر بومیان را در هم شکسته و در قرن هیجدهم تحت تأثیر غالب انگلیسیها بودند) در نیمه دوم قرن هیجدهم نسبت به سیاستهای استعماری بریتانیای کبیر می‌باشد. برخی از ایالت‌های تحت سلطه انگلیسیها در این تاریخ علیه سیاستهای مذکور متحد شده و علم عصیان برافراشتند. آنها بعد از سالها مبارزه با نیروهای بریتانیایی توانستند استقلال خود را از بریتانیا اعلام و اتحادیه‌ای از ۱۳ ایالت تشکیل دهند. در جریان جنگها، فیلادلفیا به عنوان مرکز و قرارگاه اداره‌کنندگان نهضت آزادی تعیین شده بود. بدنبال کسب استقلال، تعیین پایتخت به عنوان یکی از ملازم اصلی دولت مستقل مورد بحث قرار گرفت و طبیعتاً تمام ایالتها طالب مرکزیت بودند. برای رفع رقابت رو به نزج اختلاف، قرار شد جایی در محل کنونی شهر واشنگتن به عنوان پایتخت انتخاب شود. این محل کوچک در گوشه‌ای از مرزهای سرزمین مریلند با ویرجینیا قرار داشت که برای رفع اختلاف این محل از سوی ایالت‌های مذکور برای تاسیس واحد سیاسی مجزا واگذار گردید. این محل به افتخار کاشف آمریکا با نام کلمبیا (District of Colombia) و پایتخت جدیدالاحداث به افتخار اولین رئیس‌جمهور این کشور با نام واشنگتن نامگذاری گردید. واشنگتن که یکی از بهترین نمونه‌های تغییر یا احداث پایتخت بنا به مصلحت است، امروز نه تنها بزرگترین یا پرجمعیت‌ترین شهر کشور ایالات متحده نیز بشمار نمی‌رود، بلکه چهل و پنجمین شهر پرجمعیت ایالات متحده آمریکا است.

تهران: این شهر تا زمان زمامداری قاجاریان قصبه کوچکی بود. در ۱۲ مارس ۱۷۸۶، آقامحمدخان بعد از یک سلسله تدابیر سیاسی و اقدامات نظامی این شهر را به عنوان مقر حکومت و کرسیگاه خود قرار داد. این تصمیم به خاطر موقعیت مرکزی تهران نسبت به محل سکونت دو بخش از طوایف قاجار و سایر طوایف حمایت کننده آقامحمدخان در استرآباد (استان گلستان کنونی) و قره‌باغ و قره‌داغ (آذربایجان) بود. تهران در عین حال در تقاطع مسیرهای تجاری شرقی- غربی و شمالی-جنوبی قرار داشت. بنابراین انگیزه انتخاب تهران برای مرکزیت سیاسی کشور از سوی آقامحمدخان قاجار را می‌توان «موقعیت مرکزی نسبت به قلمرو» دانست. بدیهی است در آن تاریخ با اقدامات آقامحمدخان مناطق جنوب قفقاز و شرق دریای خزر نیز تحت حاکمیت وی قرار گرفته بود.

کانبرا: انتخاب شهر کانبرا در استرالیا به عنوان پایتخت در نتیجه اختلافات موجود بین شهرهای مهم سیدنی و ملبورن برای تصاحب کرسی پایتخت انجام یافت. کانبرا در سال ۱۹۱۲ به عنوان پایتخت کشوری متشکل از شش ایالت انتخاب شد. در واقع استقلال استرالیا به طور رسمی در روز اول ژانویه ۱۹۰۱ اعلام شد و از این به بعد استرالیا به عنوان یک قلمرو همسود یا سرزمینی با حکومت مستقل اما در زمره کشورهای تحت حمایت بریتانیا درآمد. به این ترتیب استرالیاییها حدود یکصد و بیست سال پس از آمریکاییها و البته تحت شرایطی خاص (وابسته به سلطنت بریتانیا) اقدام به تاسیس واحد سیاسی نمودند. قبل از این تاریخ و طی صدها سال سلطه انگلیسیها، پایتخت این کشور شهر ملبورن بود. بنابراین کانبرا نیز یکی از نمونه‌های تغییر یا احداث پایتخت بنا به مصلحت سیاسی است. این شهر امروزه هشتمین شهر پرجمعیت استرالیا است.

مسکو: انتقال پایتخت دولت (اتحاد جماهیر) شوروی از پتروگراد (سن پترزبورگ که در سال ۱۷۰۲ از سوی پتر کبیر بر روی قلعه‌ای سوئدی در ساحل دریای بالتیک تاسیس شد) به مسکو یکی از تصمیمات استراتژیک دولت تازه تاسیس شوروی بود. سن پترزبورگ از ۱۷۱۲ تا سال ۱۹۱۸ به مدت دویست و شش سال پایتخت امپراتوری روسیه بود. شهری که با توجه به موقعیت آن در کنار دریا و فاقد هرگونه مانع طبیعی، در مقابل حملات و تهدیدات احتمالی غریبه‌ها بی‌دفاع می‌نمود. لنین و تروتسکی بر این عقیده بودند که مسکو، هم برخوردار از عمق استراتژیک دفاعی است. اما ملاحظه دو نکته دیگر پرواضح به نظر می‌رسد: مسکو، هم در قلب جغرافیای اتنیک روس قرار داشت و هم در تاریخ روسی (علیرغم تغییر چندباره پایتخت روسی بین شهرهای سوزدال، ولادیمیر، لادگو، نووگورود، کی یف و پتروگراد) موقعیت مرکزیت سنتی داشته است. حتی در مدتی که پتروگراد پایتخت روسیه تزاری بود، مسکو به عنوان محل تاج‌گذاری تزارها ایفای نقش می‌کرد. به عبارت دیگر در انتخاب پایتخت برای رژیم انقلابی شوروی، عنصر روسی بصورتی کاملاً پر رنگ لحاظ شده است. (نباید از خاطر دور داشت که حتی تا حداقل دو سال بعد از انقلاب، بلشویکها قادر به بسط حاکمیت بر قلمرو امپراتوری منحل روسیه تزاری نشده بودند.) چه اگر امنیت و مرکزیت قلمرو حاکمیت بلشویکها یعنی شوروی (حداقل بعد از دهه سی) و فاصله مناسب با مرزهای اروپا و ناتو لحاظ می‌شد، پایتخت می‌بایست به جایی

در کوهستان اورال مثلاً یکاتزینبورگ (همچنان یک شهر با اکثریت روس) انتقال می‌یافت. (چنین طرحی مطرح شد اما قابلیت عملی نیافت).

تصمیم انتقال و عملیات انتقال به صورت مخفی و محرمانه انجام شد زیرا علیرغم گذشت شش ماه از انقلاب و اعلام تأسیس رژیم جدید، لنین و اطرافیان انقلابی وی، امنیت لازم را در (حتی) پایتخت و شهرهای اطراف آن احساس نمی‌کردند. شب ۱۱ مارس ۱۹۱۸، قطار حامل دولت وارد پایتخت جدید شد. از ۱۴ تا ۱۶ مارس، در جریان کار چهارمین کنگره شوراهای عالی روسیه قطعنامه‌ای در مورد انتقال دولت شوروی از پتروگراد به مسکو به تصویب رسید.

آنکارا: استانبول تقریباً در تمام طول حیات خود به عنوان یک شهر، یعنی در ۱۵۰۰ سال منتهی به سال ۱۹۲۳، پایتخت امپراتوریهای متعدد بوده است. موقعیت این شهر بندری و در عین حال قرار گرفتن آن در کناره یک دریاچه داخلی باعث می‌شد که این شهر هم براحتی با سراسر جهان ارتباط آسان برقرار سازد و هم امنیت آن (در صورت حفظ سلطه بر بغازهای شمالی و جنوبی خود) تامین شود. این شهر علاوه بر ویژگیهای فوق، برخوردار از موقعیت میان راهی بین اروپا، آفریقا، روسیه و شرق (هند، آسیای میانه، خاورمیانه و هند) بود. استانبول با برخورداری از این ویژگیهای منحصر بفرد، بقول ناپلئون در جایگاه پایتخت جهان بود. اما با قدرت گرفتن روسیه در شمال و چشم طمع آن به بغازهایی که شامل استانبول هم می‌شد (هنوز هم تنها راه دریایی روسیه که در تمام طول سال می‌تواند امیدوار به استفاده از آن باشد، مسیر دریای سیاه به مدیترانه است)، از دست رفتن قلمرو عثمانی و میراثدار آن، ترکیه در اروپا و بالا رفتن تهدیدگرهای این شهر تاریخی، مصطفی کمال آتاتورک تصمیم به انتقال مرکز کشور به اعماق آناتولی نمود. آنکارا در میان کوهستان واقع شده بود و در موقعیت جغرافیایی آن نسبت به کل قلمرو کشور، با لحاظ لزوم نزدیکی کافی به استانبول و ازمیر، مرکزی تلقی می‌شد. به این ترتیب در حالی آنکارا به عنوان پایتخت انتخاب شد که قصبه‌ای کوچک اما با موقعیتی مناسب بود. آنکارا در زمان انتخاب آن به عنوان پایتخت جمهوری ترکیه با حدود سی هزار نفر جمعیت، جزو ده شهر بزرگ این کشور (بعد از استانبول، ازمیر، بورسا، آدانا، قونیه، ازمیت، سیواس، الازیغ، ترابزون و کاستامونو) نبود. امروزه آنکارا با حدود چهار میلیون نفر جمعیت، دومین شهر بزرگ کشور ترکیه است.

دلایل تنوع پایتخت‌های ایران

اما موضوع تغییر پایتخت در ایران به دفعات اتفاق افتاده و شهرهای مختلفی در طول تاریخ به عنوان پایتخت انتخاب شده‌اند. از جمله: شوش، ری، تبریز، مشهد، نیشابور، مراغه، اصفهان، همدان، شیراز و بلافاصله لازم می‌دانم یادآور شوم که این اسامی مربوط به شهرهایی هستند که در سایه نگاه خاص سیستماتیک به تاریخ برای ما برجسته شده‌اند و شامل مراکز تمدن قبل از مهاجرت اقوامی که امروز آنها را به عنوان آریایی می‌شناسیم نیستند. نقاطی از قبیل سولدوز (نقده)، کاشان، خیاو، تکان‌تپه، زابل و ... را می‌توان در این راستا بررسی نمود.

برخلاف مفهومی که از ایران یکپارچه و با تاریخ پیوسته در ذهن داریم، جغرافیای ایران کنونی در برهه‌های مختلف توسط طوایف متعدد هدایت شده و قلمرو تعداد قلیلی از سلسله‌های حاکم شامل تمامی جغرافیای کنونی ایران بوده است. به عبارت دیگر حتی دولتهای مقتدری که پایتختشان در جغرافیای کنونی ایران بوده قادر به اعمال سلطه بر تمامی این جغرافیا و مخصوصاً بطور همزمان نبوده‌اند. به عنوان مثال دولت امپراتوری سلجوقی در حالی قلمرو خود را از آسیای میانه تا حدود آناتولی مرکزی گسترده بود، که سواحل شمالی دریای عمان یا بخشهایی از جنوبغرب ایران کنونی خارج از حوزه اقتدار آن دولت بود. در دوران اقتدار همین دولت، پایتخت سلسله، چند بار تغییر یافته و در حالیکه ابتدا پایتخت در خراسان بوده، بعدها به ری و سپس به اصفهان نقل مکان نموده است.

آنچه که ما را در مطالعه تاریخ ایران دچار سردرگمی می‌نماید، نگاه به آن به عنوان کشوری یکپارچه است که در اثر تلاشهای سیستماتیک برای شکل‌دهی چنین تصویری در اذهان انجام یافته و می‌یابد. اغلب سلسله‌هایی که به عنوان سلسله‌های حاکم بر ایران عنوان شده‌اند تنها حاکم بر منطقه قومی خود که با افزایش اقتدار شعاع حاکمیتی خود را افزایش داده و در برخی موارد تا میلیونها کیلومتر مربع را شامل شده‌اند بوده است. به عنوان مثال خاستگاه و مرکز ثقل حاکمیت غزنویان جایی در افغانستان کنونی بوده و این حکومت شامل بخشهای از شرق ایران نیز بوده است. هخامنشیان قومی ساکن در انشان (استان فارس کنونی) بوده‌اند که با افزایش قدرت و سلطه بر دولتهای دیگر موجود در جغرافیای ایران کنونی و منطقه خاورمیانه، قلمرو خود را گسترش دادند. یا قره‌ویونلوها حاکم آذربایجان بوده‌اند اما در عین حال حکومت آنها تا بخشهای بزرگی از جنوب و شرق ایران کنونی را نیز شامل می‌شد. شاید یکی از بارزترین مصادیق این نکته، در ایران فردوسی نمود یافته است. درک وی از ایران با قلمرو سامانیان یعنی دوره معاصر وی همپوشانی داشت و شامل سیستان و بخشهایی از خراسان و افغانستان کنونی بود.^۸ حکومت صفویان در بسیاری از دوران حاکمیت خود جزو معدود دولتهایی بود که تقریباً تمام جغرافیای کنونی ایران را تحت حاکمیت خود داشت. صفویه در دو سوم مدت دویست و اندی سال اقتدار خود حاکم بر تمام جغرافیای ایران کنونی بودند. شکل کنونی ایران در نیمه اقتدار سلسله قاجار محقق گردید و می‌توان گفت که در طول یکصد سال اخیر به جز بحرین تمامیت ارضی کشور حفظ شده است.

^۸ - حکومت سامانیان تحت تاثیر شدید از شعبیگری - قومگرایی فارسی - با رویکرد قومی، برای تدوین‌کنندگان افسانه‌های فارسی پاداش در نظر گرفته بود و باعث بسیج شدن شعرا متعدد جهت تدوین این افسانه‌ها با ضمايم و خلاقیتهای جدید گردیده بود. شعرا زیادی در آن دوره دست به نوشتن داستانهایی تحت عنوان شاهنامه زدند و از این حمایت‌های دولتی سامانیان بهره‌مند شدند اما فردوسی قصد داشت اثری بزرگتر بیافریند. بنابراین کار فردوسی طول کشید و وقتی او اثر خود را به پایان رسانید دیگر حکومت سامانی وجود نداشت و فردوسی مجبور شد اثرش را که شاکله آن را جنگ ترک و فارس تشکیل می‌داد به سلطان محمود غزنوی تقدیم کند. فردوسی علیرغم محتوای اثرش، احتمالاً باز امیدوار بود که چیزی از سلطان غزنوی دریافت کند اما مغضوب سلطان محمود واقع شد. نک: داغسر، ۱۳۹۹، ج ۲، صص ۱۵۴-۱۵۳، ۱۷۴-۱۷۱.

گفتیم که انتخاب کرسی پایتخت (تغییر مداوم) بسان سایر نقاط جهان در ایران نیز تابع عوامل مختلف بوده است که یکی از مهمترین این عوامل، محل زندگی و اقتدار خاندانهای حاکم در این سرزمین بوده است. قرار داشتن شهر مورد نظر در محل زندگی خاندان حاکم یا نزدیکی به آن (زندیه- شیراز، افشاریه- مشهد)، قرار داشتن در مرکز جغرافیای قلمرو یا جایی مناسب برای دسترسی مطلوب و آسان به اقصی نقاط قلمرو (سلجوقیان- ری و اصفهان، قاجاریان- تهران)، قابلیت دفاع شهر مورد نظر بلحاظ موانع طبیعی یا اتنسیسته یا تراکم جمعیت در محل (ایلخانان، صفویان، آق‌قویونلو و قره‌قویونلو- تبریز)، قرار گرفتن آن در مسیر اصلی تجارت داخلی و بین‌الملل و از سوی دیگر برخوردار بودن از قدرت نظامی بالا در این خاندانها، ضرورتی برای شکل‌گیری فرایند پرورش نیروی انسانی مدیر و مدبر نگذاشته و در برخی موارد به اقتضای شرایط رقابت طایفه‌ای میان خود، حتی از شکل‌گیری خودکار چنین ساختاری نیز ممانعت بعمل آورده‌اند.

یکی دیگر از نکات قابل توجه در تاریخ سیاسی- اجتماعی ایران عدم تبحر دو قوم موثر جغرافیای کنونی ایران یعنی فارسها و ترکان در خصوص دریانوردی و تبعات آن در تاریخ کشورمان می‌باشد. در همین راستا ما در هیچ یک از برهه‌ها، هیچ شهر بندری را نه به عنوان پایتخت و نه حتی شهری موثر در جغرافیای این کشور نمی‌بینیم. بندرعباس یا گوم‌بورون یا گن‌بورون (نام قدیمی این شهر که بصورت گمبرون نیز نوشته شده است و بصورت گمی‌بورون نیز تعبیر می‌شود)، بوشهر، انزلی یا کیش و قشم (به جز دوره کوتاه زند در مورد بوشهر که بدلیل نزدیکی به شیراز و ارتباط ویژه زندیها با انگلیسیها مورد توجه بود) هیچگاه جزو شهرهای موثر نبوده‌اند. نه بینش فرهنگی-اقتصادی حاکمان و نه وضعیت اقتصادی- اجتماعی منطقه نیز برای چنین امری مساعد نبوده است. در اینجا باید یادآور شد که منظورمان پایتختی یک بندر برای ایران نمی‌باشد. اصولاً پایتختی یک بندر برای یک کشور، اغلب بدلیل قابلیت دسترسی مضاعف از سمت دریا همواره عاملی منفی ارزیابی می‌شود.

در مقابل شهرهای شوش، همدان، تبریز، مشهد، نیشابور، ری، تهران، اصفهان، شیراز، مراغه و سلطانیه یکبار یا بدفعات به عنوان پایتخت دولتهای حاکم بر این جغرافیا انتخاب شده‌اند. برخی از این شهرها در زمان حاکمیت یک سلسله پایتخت بوده‌اند (مثل مشهد و شیراز). برخی اما پایان بخش سلسله بوده‌اند مثل اصفهان. این شهر پایتخت واپسین نهایی دولت سلجوقی و صفوی تا زمان فروپاشی آنها بوده‌اند. اما تبریز هم به عنوان اولین انتخاب دولتها برای پایتختی بوده و هم محل انتقال کرسی قدرت از جای دیگر به آن بعد از تسخیر این شهر بوده یا در تمام طول یک دوره حاکمیتی کرسی پایتختی را بر عهده داشته است. در این راستا در حالیکه از ابتدای تاسیس دولت، پایتخت قره‌قویونلو و صفویان بوده، از سوی دیگر در زمان ایلخانان، جلایریان و آق‌قویونلوها، پایتخت از نقطه‌ای دیگر (به ترتیب از؛ مراغه، بغداد و دیاربکر) بدینجا انتقال داده شده است.

با نگاه به موقعیت جغرافیایی پایتختهای فوق‌الاشاره، به نظر می‌رسد قابلیت دفاعی مراغه، تبریز و تا حدودی شیراز، همدان و سلطانیه بهتر از سایرین می‌باشد. در حالیکه تبریز و همدان از نظر دسترسی به مسیرهای اصلی تجاری نیز دارای مزیت مضاعف

بوده‌اند. اما طولانی‌ترین مدت برخورداری از کرسی پایتخت از آن تبریز بوده است که قرار گرفتن آن در نزدیکی محل سکونت خاندانهای حاکم و همچنین برخورداری از امکانات زیستی و رفاهی بیشتر و در نتیجه تراکم جمعیت بالاتر این نکته را در پی آورده است.



نقشه شهر تبریز به قلم نسوح مطراقچی، هنرمند و جغرافیدان عثمانی در قرن شانزدهم؛ اصل نقشه در موزه توپ قاپی استانبول می باشد. در این نقشه مجموعه صاحب آباد (شامل عمارت هشت بهشت، مسجد حسن پادشاه، مسجد شاه طهماسب و ...) در شمال شرق (سمت چپ نقشه)، مسجد جامع و بازار بزرگ در مرکز، ارک علیشاه در سمت جنوب (راست نقشه)، مجموعه مظفریه و گوئی مسجد در سمت جنوب شرق (بالای سمت راست) و گنبد غازانیه در جنوب غرب (پایین راست)، همچنین جاده های عراق عجم (به سمت قزوین، ری و اصفهان در بالای نقشه)، استانبول (در سمت چپ نقشه) و مراغه - بغداد (در پایین سمت راست) مشهود است. نگارنده

مجموعه شرایط طبیعی و جغرافیایی تبریز باعث شده که این شهر در بسیاری از برهه‌ها مهم‌ترین یا یکی از مهم‌ترین شهرهای منطقه وسیعی از غرب آسیا و حتی جهان باشد. این شهر در قرن سیزدهم میلادی یکی از پنج شهر بزرگ جهان و در تمام طول صدها سال از اوایل هزاره دوم تاکنون یکی از مهم‌ترین شهرهای منطقه و ایران و نیز چندین بار (مجموعاً حدود چهارصد سال) پایتخت بوده است.

پیشروی روسها از شمال و اشغال مناطق وسیعی از شمال حوزه مهاجرفرست و منابع تغذیه تبریز و نیز اشغال مناطق وسیعی در غرب این حوزه از سوی عثمانیها که در هر دو مورد با تغییرات دموگرافیک متناقض با هسته اصلی دموگرافیک منطقه همراه بوده، باعث تحدید حوزه و متوقف شدن روند توسعه جمعیتی شهر بویژه در دویست سال گذشته گردیده، اما وجود واحدهای سیاسی پرتعداد و با رونق روزافزون در نزدیکی آن باعث گردیده که در صورت وجود سیاستهای عقلمدار مرکزی، گام در راه توسعه مجدد بگذارد.

بدیهی است آقامحمدخان قاجار تهران را بدلیل نزدیکی به هر دو کانون ملی حائز اهمیت برای خود یعنی استرآباد و آذربایجان به پایتختی انتخاب کرد. امروز به نظر می‌رسد تهران بهترین گزینه ممکن برای پایتختی ایران به شکل و شرایط کنونی می‌باشد تنها مشکل عدم تناسب امکانات و توان تهران برای جمعیت بالای ۴ الی ۵ میلیون نفر می‌باشد. به عبارت دیگر تهران قادر به تقبل نیازها و مسئولیتهای نصف جمعیت کنونی تهران نیست. شاید بهتر می‌بود تهران تنها به عنوان مرکز حکومت و اداره می‌ماند و کانونهای صنایع و اقتصاد در نقاط دیگری برقرار می‌گردید تا بجای داشتن شهری با جمعیت ده میلیونی در ابتدای کویر، چندین شهر یک الی سه میلیونی داشتیم.

اتنیک برخوردار از حاکمیت رسمی مخصوصاً در کشورهای کثیرالمله دارای اهمیت حیاتی است. بدینوسیله تمام امکانات در اختیار عناصر منسوب یا خادم به یک فرهنگ قرار دارد و حتی توزیع این امکانات (در صورت وجود ادعا مبنی بر توزیع - عادلانه) بر عهده و در اختیار فرهنگ حاکم است که از تمام ابزارها برای توضیح و توجیه استفاده می‌کند و هزینه‌ها را مستقیم یا غیرمستقیم همه باشندگان پرداخت می‌کنند. پایتخت نیز با توجه به اینکه مهمترین کانون سازمان‌دهی و مدیریت سیاسی فضا در کشور است، مستقل از این موضوع نیست. «پایتختها در تحقیقات تعریف پایتخت به عنوان مرکز اداری ناقص و نارساست. گذشته از نقش اداری، پایتختها کانون سمبلیک ایدئولوژی ملی، بازتابی بزرگ از شهرسازی ملی، راهگشا و تسهیل‌کننده در توسعه اقتصاد ملی و حداقل از نظر تاریخی، پلی میان فرهنگ بومی و جامعه آرمانی کشور هستند.» (کاوندی کاتب، ۱۴۰۱، ص ۱۲۶۴) در دوره پهلوی برخلاف دوره قاجار^۹ سعی و اهتمام ویژه‌ای برای تجمیع جمعیت در پایتخت و ایجاد فاصله هر چه بیشتر میان پایتخت با شهر دوم انجام شد، زیرا «کشورهایی که فاصله جمعیتی شهر پایتخت با دومین شهر بزرگ آنها بیش از شش برابر است، قدرت‌مندترین پایتختها با وزن ژئوپلیتیکی بسیار بالا را در درون کشور ایجاد کرده‌اند تا بتوانند با تمرکز و قدرت بیشتر امور کشور را پیش برند» (همان ۱۲۷۰). «تهران در سال ۱۹۶۰، از شهر دوم ایران یعنی تبریز ۵/۷ برابر پرجمعیت‌تر و بزرگ‌تر

^۹ - در نیمه نخست دوره ۱۳۵ ساله قاجار، پایتخت کشور، شهر دوم کشور بود و از حدود ۱۲۷۰ شمسی تهران از شهر اول پیشی گرفت اما تا پایان دوره قاجار فاصله کمی از شهر دوم داشت. کرزن در اثر خود بنام ایران و قضیه ایران که به عنوان یکی از منابع مورد توجه در پردازش پروژه انگلیسیها برای تغییر حاکمیت در ایران حائز اهمیت است جمعیت شهرهای بزرگ کشور در اوایل قرن بیستم میلادی را به این شکل آورده است: تهران ۳۵۰، تبریز ۳۰۰، اصفهان ۸۰، مشهد ۷۰. کرزن، ۱۳۶۷: ۲۰۰ به بعد

بود، اما در سال ۲۰۱۸ تهران ۲/۹ برابر بزرگتر از شهر دوم ایران یعنی مشهد شده است». (همان ۱۲۷۷) به نظر می‌رسد حاکمیت مرکزی درصدد کاستن فاصله پایتخت با شهرهای دیگر است و در همان حال سیاست آمایش سرزمینی مبتنی بر تمرکز بر شهرهای واقع در حوزه ملی فارسی برای سبقت دادن آنها بر تبریز و سایر شهرهای غیرفارس بوده است.

تبریز

تبریز اما بین شهرهای ایران که دارای سبقه میزبانی کرسی پایتخت را داشته‌اند، از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. این شهر طولانی‌ترین مدت میزبانی این کرسی را داشته و علاوه بر آن، پایتخت دولتها و امپراتوریهای مقتدر بوده است. همانطور که گفته شد، لازمه انتخاب یک شهر یا نقطه به عنوان پایتخت همواره برخورداری از شرایط خاصی از جمله قابلیت دفاعی بالا، مرکزیت قلمرو جغرافیایی دولت حاکم، تمرکز جمعیت، ماهیت اتنیک آن و موقعیت شهر نسبت به مسیرهای ارتباطی مهم بوده است. در این قسمت به بررسی کیفیت تمامی این شرایط در مورد تبریز می‌پردازیم:

تبریز به عنوان یکی از گهواره‌های تمدن

تبریز و یا در واقع دشتی که کلانشهر تبریز در آن قرار گرفته است، با یافته‌های باستانی پرشمار، به عنوان یکی از گهواره‌های تمدن بشری قلمداد می‌گردد. بقایای سکونت بشر متمدن در جنوب شرق تبریز، ساحل شهرچای (میدان چای) تبریز، سی کیلومتری جنوب غرب آن، ده کیلومتری شمال غرب، نظریه‌هایی که در مورد تقارن تبریز با بهشت عدن مندرج در کتابهای مقدس پرداخته شده است، نشانی‌هایی که از خاستگاه سومریان در کتیبه‌هایشان استنباط می‌شود، موقعیت جغرافیایی این شهر در حوزه مشمول نظریه ارومیه، همه و همه نشان از قدمت سکونت و تمدن بشر در این منطقه و نقطه دارد. هرچند قرائن و نیز منطق توسعه مدنی از قدمت بالاتر دشت‌های ارومیه، سولدوز و قوشاچای در این منطقه نسبت به تبریز حکایت دارد اما با عوامل دیگری (از جمله موقعیت بسیار استراتژیک جغرافیایی) که تبریز برخوردار از آن می‌باشد، این نقطه مسکون در گذر زمان از سایر نقاط پیشی گرفته و به عنوان یکی از باثبات‌ترین مراکز سیاسی، فرهنگی و اقتصادی و یکی از مهم‌ترین کانونهای جمعیت ظاهر شده است.

تبریز به عنوان محلی با قابلیت دفاعی بالا

از دوران باستان، قابلیت دفاعی بلحاظ شرایط جغرافیایی و طبیعی یکی از اساسی‌ترین عواملی بوده است که در انتخاب محل ایجاد یک آبادی مد نظر گرفته می‌شد. اما از سوی دیگر آلوده‌هایی رو به توسعه و رونق می‌گذاشتند که در مسیر شریانهای تجاری قرار داشتند. از این رو می‌توان علت عدم توسعه شهرهایی مثل اردبیل و شیراز یا حتی شوشا را درک کرد. درحالیکه نیشابور،

ری، تبریز، اصفهان و همدان در جغرافیای ایران و بغداد و استانبول در منطقه رو به توسعه گذاشته‌اند و البته مورد طمع دشمنان نیز واقع شده‌اند که حسب قابلیت دفاعیشان قادر به مقاومت بوده‌اند.

از میان شهرهای فوق‌الاشاره استانبول در عین واقع شدن در شاهراه تجاری غرب و شرق، بدلیل قرار گرفتن آن در منطقه دریایی داخلی و نیز شبه‌جزیره‌ای مرتفع، از بالاترین قابلیت دفاعی برخوردار بوده است.

اما تبریز قلعه‌ای در بالای یک تپه (مثل شوشا یا قلعه بابک) یا داخل جزیره (مثل کاظم خان داشی) نیست. سلطه مستدام بر و از تبریز مستلزم سلطه بر حداقل شعاع سیصد کیلومتری آن یعنی حداقل چند حلقه محاط آن بوده است. این شهر بلحاظ قابلیت دفاعی دارای چندین حلقه دفاعی است:

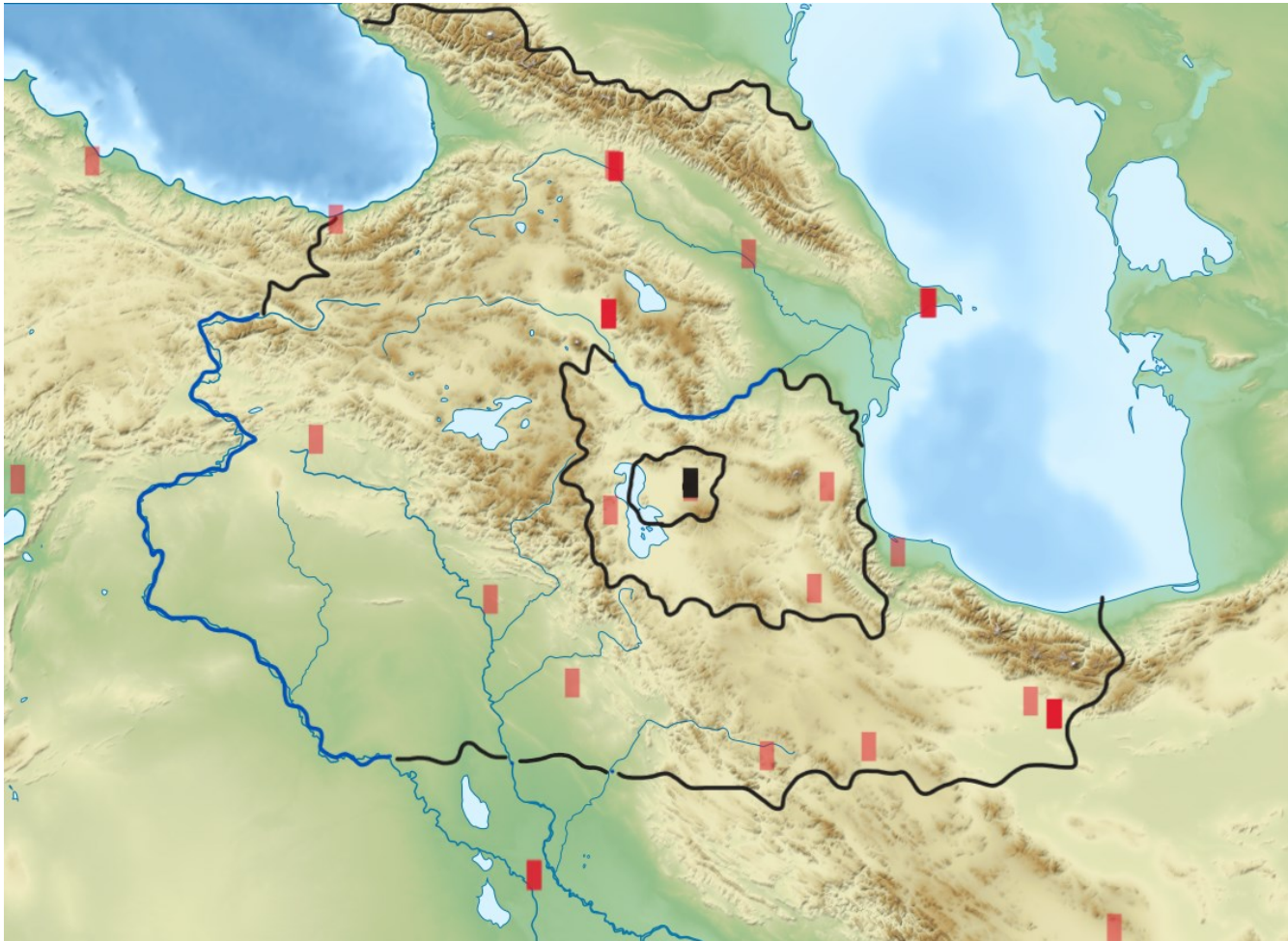
حلقه اول؛ کوههای سه‌پند (رشته مشرف بر دره سردرود تا روستای هزه بوران و در ادامه آن تا باسمنج)، گردنه شبلی، عینالی و دره رود آجی چای که اطراف تبریز را فرا گرفته‌اند. حلقه دوم در شعاع یکصد الی دویست کیلومتری واقع شده و گردنه تیکمه‌داش از سمت جنوب شرق، رشته کوه بوزقوش تا گردنه سایین در سمت شرق (از سمت اردبیل)، یال غربی ساوالان در شمال شرق تا گردنه‌های اهر و ورزقان از شمال، گردنه یامچی از سمت شمال غرب، دریاچه اورمیه در غرب و دره‌های مشرف به دریاچه ارومیه (از جمله خط کوهستانی گنبرف و هرگلان تا دماغه قبادلو (با عبور از جهنم دره‌سی و گردنه قارقابازاری) در جنوب غرب را شامل می‌شود. حلقه سوم؛ شامل کوههای البرز شمالی از گذرگاه منجیل تا گردنه حیران در شرق، دره رود ارس در شمال، کوههای زاگرس شمالی از حدود پیشکوههای آغری ماکو و اورین خوی تا حاج عمران و ساری‌داش در غرب، سرچشمه‌های زرینه و سیمینه رود (کوهستانهای قیرخ بولاغ که از حدود بانه در مرز عراق شروع و تا شرق گردنه قیدار ادامه می‌یابد- قسمت واقع در حدود سقز بعدها به چهل چشمه تغییر یافته است-) تا گردنه قیدار و تنگه زنجان در جنوب است.

حلقه چهارم؛ شامل ضلع شرقی: سواحل دریای خزر تا انتهای رشته کوههای قفقاز در سیازان در شرق، ضلع شمالی: رشته کوههای قفقاز، ضلع غربی: ساحل جنوب شرقی دریای سیاه، کوههای کاکچار، دره رود فرات تا حدود بغداد و ضلع جنوبی: خانقین- کرمانشاه- کوه الوند تا دشت خلیج است.

به عبارت دیگر دفاع از تبریز در چهار حلقه تمرکز می‌یابد که عمق استراتژیک ایده‌آل آن تا انتهای شرقی دشت خلیج (دریاچه نمک) در جنوب شرق، سواحل غربی خزر تا شمال باکو، رشته کوههای قفقاز، سواحل جنوب شرقی دریای سیاه، کوههای کاکچار، رود فرات و کوههای زاگرس میانی (تقریباً به شعاع متوسط ششصد کیلومتر از هر سمت) گسترش می‌یابد.^{۱۰}

^{۱۰} - در نگاه به دولتهای با مرکزیت تبریز نیز، اقتدار و سلطه کامل مربوط به دوره‌هایی بوده است که این قلمروها حداقل شامل عمق استراتژیک مذکور بوده‌اند و با از دست رفتن بخشهایی از این عمق، تبریز بلحاظ تداوم مرکزیت سیاسی و حتی منابع تغذیه جمعیتی و اقتصادی نیز دچار نارساییهای بزرگ شده است. نک به: داغسر، ۱۳۹۵

از دست رفتن یکپارچگی عمق استراتژیک فوق‌الاشاره در سمت شمال و غرب باعث شده است که مرکزیت از تبریز به سمت جنوب‌شرق این حلقه (قزوین، اصفهان و نهایتاً تهران) انتقال یابد. خوانش عکس این موضوع چنین خواهد بود که هرگونه تغییر پایتخت به سمت جنوب یا شرق، به سرعت می‌تواند موجبات انفصال تبریز از واحد سیاسی کنونی را در پی آورد.



در نقشه فوق، چهار حلقه مربوط به عمق استراتژیک دفاعی تبریز نشان داده شده است. حلقه های اول تا سوم برخوردار از دموگرافی همسان با تبریز بوده، اما حلقه چهارم علاوه بر ترکان که در همه جهات این حلقه حضور دارند، سرزمین اقوام دیگری از قبیل ارامنه و گرجیان (شمال)، فارسها و تاتها (جنوب شرق)، کرمانجها، زازاها، اکراد (جنوب و غرب)، گیلکها و مازنیها (شرق) نیز هست. نگارنده

این موقعیت کم‌نظیر تبریز باعث شده است که اغلب ارتش‌های اشغالگر بعد از اشغال شهر، از نگهداشتن آن خودداری ورزند، زیرا موقعیت دفاعی تبریز با توجه به حلقه‌های آن، تنها در صورت سلطه بر این حلقه‌ها مفهوم می‌یابد و نگهداری آن برای اشغالگر خارجی با منشا شمال و غرب، چنانچه شامل مرزهای جنوب‌شرقی حلقه بزرگ در سمت جنوب و جنوب‌شرق (کوههای

قیدار تا دشتهای ساوه و ری) نشود خطرناک نیز است.^{۱۱} بدیهی است این موضوع در ارتباط مستقیم با (بالا بودن) اعتبار و اهمیت اقتصادی-مواصلاتی-فرهنگی و بالاخره سیاسی تبریز بوده و خواهد بود.^{۱۲}

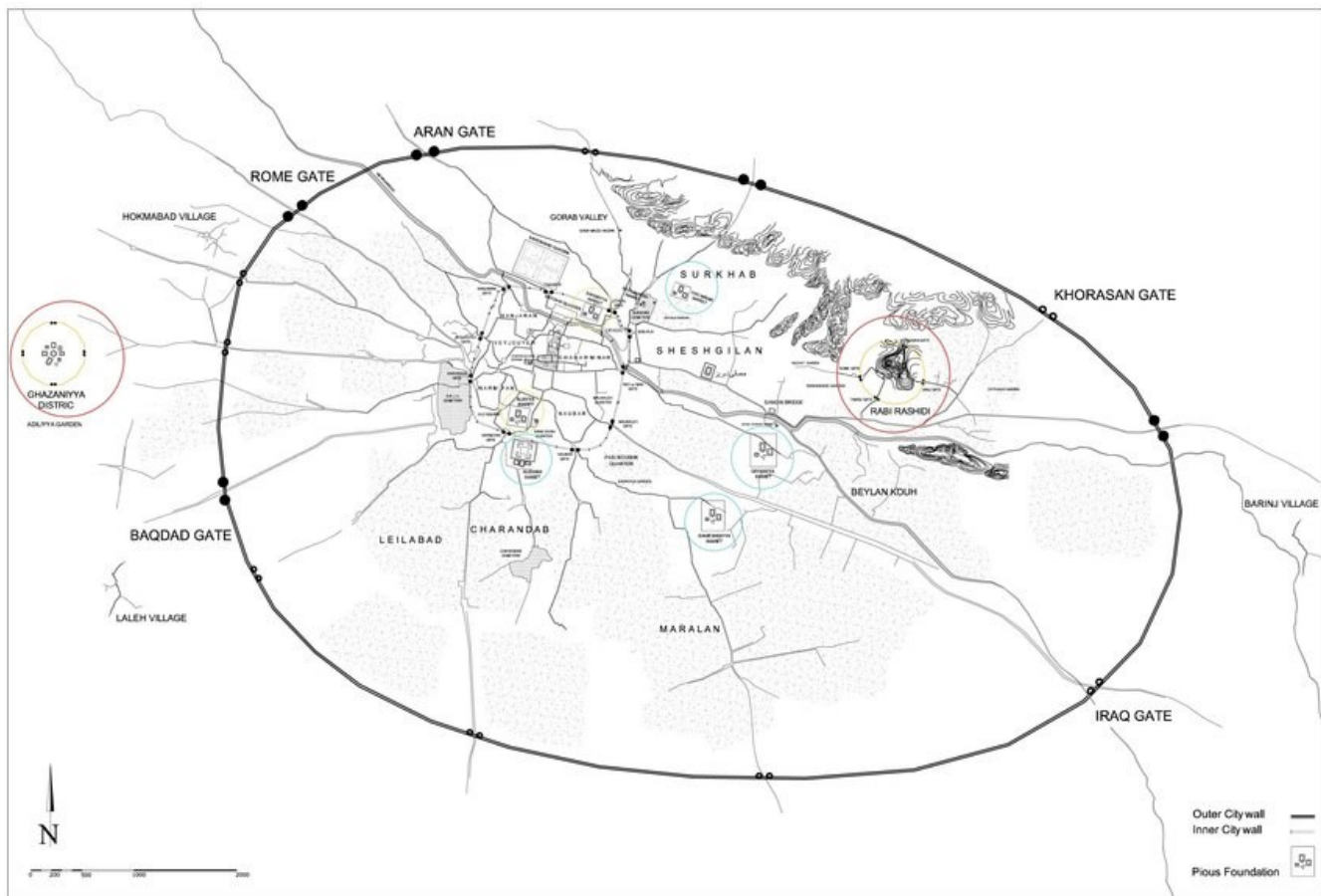
تبریز به عنوان مبدا و مقصد و نیز گذرگاه شریانهای تجاری

دشت تبریز در طول تاریخ محل عبور و مرور کاروانهای تجاری با منشا شرق و غرب بوده است. قرار گرفتن حلب، استانبول و رم به عنوان پایگاههای تمدن در غرب آن، تفلیس، قازان و سن پترزبورگ و مسکو در شمال آن، ری، نیشابور، بخارا، سمرقند و شهرهای چین در شرق و همدان، بغداد، قاهره، مکه و مدینه در سمت جنوب و جنوب غرب آن به این مهم کمک کرده است. تبریز نقطه تلاقی مسیرهای چین-آسیای میانه و ری به طرف غرب، سن پترزبورگ-تفلیس و گنجه به طرف جنوب، استانبول-ارزروم و ترابزون به طرف شرق، حلب-موصل، ارومیه و مراغه/شبه‌سمرقند به سمت شرق، حجاز و مصر-بغداد و سویوق‌بولاق به سمت شمال و هند-انسان (پارس) و عراق عجم (اصفهان و همدان) به سمت شمال بوده و می‌باشد. بعد از دست رفتن مناطق جنوب قفقاز و شرق آناتولی، بویژه تغییر اتنیسیته حاکم در ایران، حوزه نفوذ سیاسی و اقتصادی شهر دستخوش تحولات منفی چندبعدی گردید که تبعات آن امروز بسیار ملموس‌تر است.^{۱۳}

^{۱۱} - عثمانیان، اعراب و روسها همواره چشم به شهر تبریز داشته اما موفق به نگهداشتن آن نشده‌اند. حتی سلطه اسکندر مقدونی، هخامنشیان یا اعراب بر این شهر یا ممکن نشده و یا با مشکلات متعدد و مداومی روبرو بوده است، زیرا قادر به تسخیر یا حفظ حلقه‌های طبیعی دفاعی در سمت شمال نشده‌اند.

^{۱۲} - سیاستهای آمایش سرزمینی در جهت تحقیر تبریز از هر لحاظ، علاوه بر تفاوت فرهنگی تبریز با فرهنگ حاکم و رسمی، در ارتباط مستقیم با مرکزیت سنتی و تاریخی تبریز برای منطقه پیوسته جغرافیایی بزرگ (حوزه شمول حلقه سوم حدود ۱۴۵۰۰۰ کیلومترمربع و حوزه شمول حلقه چهارم حدود ۶۶۵۰۰۰ کیلومترمربع) و عدم امکان برقراری عمق استراتژیک در جهت شمال و غرب، همپایی تبریز با مراکز سیاسی موجود در شمال خود (باکو، ایروان و تفلیس) و تبعات جمیع این نکات برای تهران به عنوان پایتخت «ایران نو» تعریف شده، می‌باشد. این نکته آنقدر اهمیت داشت که غرب برای نگهداشتن آذربایجان در قالب واحد سیاسی تحت نفوذ قاطع خود با روسها حتی بر سر اروپای شرقی معامله کند. نکته‌ای که از چشمان محققان ایرانی مخفی مانده یا داشته شده است. امروز تاریخ‌پژوهان متعددی در شرق اروپا به غرب بر سر این موضوع انتقاد می‌کنند. در صورت تداوم خودمختاری یا حتی استقلال آذربایجان، دولت تحت نفوذ انگلیسیها در باقی کشور در معرض تأثیرات با منشا آذربایجان واقع می‌شد و احتمال از دست رفتن تمام کشور از منظر انگلیسیها قطعیت می‌یافت و تمام رشته‌های آنها در بیش از یکصد سال گذشته پنبه می‌شد. بزرگترین ترس رضاشاه از تبریز بود و محمدرضا نیز از این خطه وحشت داشت. وقتی خمینی گفته بود: آذربایجان سر ایران است. باید پذیرفت که مساله را درک می‌کرد. ارامنه و اکراد بارها در طول تاریخ بویژه در یکصد سال گذشته از سوی مراکز قدرت جهانی و با کمکهای مستقیم و غیرمستقیم تهران تحت نفوذ انگلیس و آمریکا اقداماتی در جهت اختلال در آذربایجان انجام داده‌اند اما علیرغم وجود اهرمهای خادم به پروژه‌های غیرملی در قالب حاکمیت که در هر فرصتی خود را نمایان می‌سازد، به نظر می‌رسد حاکمیت مرکزی موجود در تهران موازات موجود در خصوص منطقه را حتی آنجا که فراسوی مرزها مربوط است را درک می‌کند.

^{۱۳} - اما اخیراً با تحولاتی که در جنوب قفقاز رخ داده، می‌توان از تغییرات ارتباطی و لجستیکی که قرار است در آن سوی ارس روی دهد در جهت توسعه و رونق شهر یاری جست.



نقشه شهر تبریز در دوره ایلخانی؛ تبریز که به تدبیر بزرگان شهر از غضب مغول نجات یافت در سالهای بعد به پایتختی دولت ایلخانی انتخاب گردید. گفته میشود دوران طلایی تاریخ تبریز مربوط به این دوره بوده است. احداث عمارات تحصیلی، تفریحی و حکومتی در فواصل چند کیلومتری شهر در جهات غرب و شرق شهر تبریز در این دوره باعث گسترش زایدالوصف شهر تبریز شد. بازار تبریز که بنای اولیه آن مربوط به دوران سلجوقی می باشد در جهات غرب به طرف شام غازان محل عمارات حکومتی (تا گجیل قاپیسی) و شرق به طرف دانشگاه رشیدی (تا باغمیشه قاپیسی) گسترش یافت. در دوره های بعد با احداث مجموعه مظفریه در دوره حکومت قراقویونلوها، مجموعه تفریحی شاه گوئی، همچنین عمارات حکومتی ششگلان و صاحب آباد در دوره آق قویونلوها نیز، شاخه های رنگلی بازار- کهنه بازار و بازار مسگران در جهات جنوب شرق و شمال ایجاد شدند و حتی روی پلهای مشرف به مجموعه صاحب آباد و بازار مسگران در شمال شهرچایی نیز واحدهای کوچک تجاری پدید آمدند. نگارنده

تبریز به عنوان کانون جمعیت

تبریز به عنوان شهری مهم در منطقه از حدود هزار و دویست سال پیش مطرح می شود. اعراب دارای کرسی حاکمیت منطقه ای در این شهر بودند و ناصر خسرو در سفرنامه خود تصویری از شهر ارائه کرده است. اما اهمیت و توسعه شهر در دوره سلجوقی نمود بیشتری دارد و بعداً از سوی اتابکان آذربایجان، ایلدیزیان و چوپانیان به پایتختی برگزیده می شود تا اینکه در دوره

حاکمیت ایلخانان دوران طلائی خود را تجربه می‌کند. در دوره حاکمیت ایلخانان شهر تبریز با توسعه بی‌نظیر فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی مواجه است. بازار شهر با دو شاخه از طرف غرب (بسوی شام‌غازان محل قرار گرفتن عمارات حکومتی) و شرق (ربع‌رشیدی و مجموعه دانشگاهی زمان) گسترش می‌یابد. خیابانهای سنگفرش به هر سو احداث می‌شوند. امنیت فوق‌العاده‌ای در تمام کشور حاکم می‌گردد و تبریز مورد توجه تجار از اقصی نقاط جهان از جمله چین و ونیز و هند و آسیای میانه و بین‌النهرین و مصر واقع شده، کلنی‌های متعددی از ونیزیها و چینیها و سایرین در برخی محلات مرکزی شهر شکل می‌گیرد. شاید بارزترین نشانه رونق شهر را در انتقال پایتخت جلاپریان از بغداد به تبریز بعد از تسخیر این شهر توسط آنان می‌بینیم. در دوره تیموری نیز علیرغم اینکه تیمور پایتخت خود را در محل تولد خود سمرقند قرار داده، اما تبریز مرکز اصلی تحرکات او در تمام غرب آسیا است. با روی کار آمدن قره‌قویونلوها تبریز باز پایتخت می‌شود. قره‌قویونلوها با احداث مجموعه مظفریه در جنوب شرق شهر باعث رونق مسیر منتهی به آن مجموعه و ایجاد شاخه رھلی بازار گردیدند. سالها بعد هنگامی که آق‌قویونلوها بر قره‌قویونلوها فائق آمدند، پایتخت خود را از دیاربکر به این شهر انتقال دادند. آق‌قویونلوها مجموعه حکومتی صاحب‌آباد را در شمال شهر (حدود مسجد صاحب‌الامر و بازار مسگران کنونی تا «سامان میدانی») ایجاد کردند در حالیکه عمارات حکومتی قره‌قویونلوها در ششگلان قرار داشت. این موضوع باعث شد بازار باشکوه تبریز از دو سوی جدید صاحب‌شاخه‌های جدید شده و «باشماق‌چی‌لار بازاری» کنونی به سمت قاری‌کورپوسی (در مسیر ششگلان) و پل‌بازارها و «مسگر‌بازاری» کنونی بر رو و آنسوی شهرچایی (در مسیر صاحب‌آباد) شکل گیرد. با شکل‌گیری دولت صفویه شهر تبریز همچنان بر روند پرونق خود ادامه داد، اما با بروز اختلافات مذهبی دولت صفویه با عثمانی و وقوع جنگها و از دست رفتن عمق استراتژیک وسیعی در غرب، روند رونق شهر با قهقرا روبرو گردید. در حالیکه جمعیت شهر در ابتدای تاسیس دولت صفویه حدود ۲۵۰ هزار نفر و بزرگتر از استانبول و بغداد و با فاصله قابل توجهی از جمعیت تمام شهرهای دیگر ایران کنونی بود، این موقعیت در یکصد سال بعد بسیار آسیب دیده و در اواخر اقتدار این دولت جمعیت آن به کمتر از یکصد هزار نفر کاهش پیدا کرده بود. این دوره حدود دویست سال طول کشید که شامل نیمه دوم قرن شانزدهم، تمام طول قرن هفدهم و نیمه اول قرن هجدهم می‌شد. تبریز همچنین از جنگهای طولانی نادر با عثمانیان و روسها (که تازه پایشان به مرزهای شمالی ایران در قفقاز رسیده بود) و جنگهای آقامحمدخان با روسها شدیداً متاثر گردید. اما با بلایی که سر اصفهان آمده بود و فروپاشی دولتهای کوتاه‌عمر افشاری (مشهد) و زند (شیراز)، و انتخاب تهران به عنوان پایتخت از سوی قاجارها، تبریز به سبب برخورداری از مزایای ارتباطی و تجاری علاوه بر عناصر اجتماعی- فرهنگی بیشتر از پایتخت جدید دوباره و به سرعت رو به توسعه نهاد بطوریکه تا سال نیمه قرن نوزدهم (علیرغم اینکه تهران تا آنزمان پایتختی حدود هشتاد ساله بود) بزرگترین شهر کشور بود. با از دست رفتن عمق استراتژیک و منابع تغذیه شهر در سمت شمال، تبریز یکبار دیگر دچار قهقرا شد اما موقعیت خود را به عنوان بزرگترین شهر کشور تنها در اواخر حاکمیت ناصرالدین شاه از دست داد و تا

هشتاد سال هم به عنوان دومین شهر بزرگ کشور خودنمایی کرد. تا اینکه اصفهان از اواسط حکومت محمدرضا شاه از تبریز پیشی گرفت و در سالهای متعاقب آن مشهد و کرج نیز پیشی گرفتند و اکنون شیراز (همگی در راستای سیاستهای آمایش سرزمینی) در حال پیشی گرفتن است.

تبریز به عنوان مرکز قلمرو ملی و جغرافیایی

قلمرو (پیوسته) اتنیک-ملی منطقه‌ای است که گروه قومی مشخصی در آن زندگی می‌کنند و در مورد تبریز این منطقه شامل سرزمینهای وسیعی است که از غرب تا اعماق شبه جزیره بالکان و در شرق تا اعماق چین امتداد می‌یابد، از سمت جنوب و شمال اما این ژرفا متغیر بوده و از دویست الی هزار و دویست کیلومتر متغیر است که در برخی نقاط (در مورد ترکان قشقایی در جنوب و ترکان تاتار در شمال) دارای گسست‌هایی است. اما این قلمرو وسیع تقریباً هیچگاه این قلمرو ملی در قالب یک واحد سیاسی نبوده و دولتهای حاکم بر بخشهای مختلف آن، در برهه‌هایی حتی بزرگترین دشمنان یکدیگر بوده‌اند. اما آنجا که مربوط به تبریز به عنوان مرکز قلمرو ملی می‌شود؛ دولتهای ایل‌دنیزیان، اتابکان آذربایجان، چوپانیان، قره‌قویونلو و آق‌قویونلو و سه دهه نخست صفویه را خواهیم دید. در مورد ایلخانان نمی‌توان این موضوع را لحاظ کرد. زیرا لایه حاکم ایلخانی از مغولها تشکیل می‌شد. همچنین شهر تبریز در زمان حاکمیت تمام دولتهای فوق‌الاشاره برخوردار از مرکزیت نسبی جغرافیایی قلمرو نیز بوده است. میل دولتهای قره و آق‌قویونلو و صفوی به گسترش قلمرو در جهت شرق و جنوب، علاوه بر وجود سدی محکم در غرب (عثمانی) و شمال (قیزیل اوردا و بعدها روسها) می‌تواند متاثر از ضعف حلقه دفاعی جغرافیایی و عدم تراکم جمعیت مسکون در جهت شرق و جنوب شرق بوده باشد. اما پیشروی در اعماق کویرها و بیابانهای فلات ایران همواره بسان تله‌ای برای این دولتها عمل کرده است. زیرا هم تنوع قومی در قلمرو را موجب گردیده^{۱۴} و هم مرکزیت جغرافیایی را از پایتخت سلب نموده است.

تبریز به عنوان یک کانون فرهنگی و شهرنشینی

با نگاهی به گذشته تبریز متوجه می‌شویم که این شهر همواره یکی از کانونهای اصلی بسط فرهنگ و تفکر و مظاهر تمدن بومی و غیربومی در جغرافیای ایران بوده است. همانطور که عامل موقعیت باعث رونق و تبدیل تبریز به کانون جمعیت و میزبانی کرسی پایتختی گردیده، تمرکز جمعیت نیز باعث ایجاد امکان ارتباطات گسترده اجتماعی شده و بعضی از جلوه‌های اخلاقی مختص مردم این شهر نیز در همین راستا ناشی از دوره‌های طولانی اقتدار شهر و فرهنگ شهرنشینی آن باید تفسیر شود. صدها

^{۱۴} - گسترش چتر حاکمیت بر مناطق غیرملی باعث ایجاد امکان حضور و تاثیر این عناصر در حاکمیت و نیز نقل و انتقالات آزادانه‌تر این عناصر در داخل قلمرو (عمدتاً به طرف غرب و شمال) گردیده است. این تاثیر و نفوذ نیز تا بروز تغییرات دموگرافیک (با وجه غالب ترک‌زدایی (deturkize))، در حتی مناطق ترک‌نشین کشور و علیرغم وجود حاکمیت ترکی پیش رفته است.

سال میزبانی کرسی پایتخت بر قلمرویی وسیع صد البته در تکوین و شکل گیری خصائل مردم این شهر و حتی منطقه اطراف آن موثر بوده است.

شهرت تبریز به عنوان شهر اولینها در ایران نه صرفاً بدلیل نزدیکی به اروپا، بلکه جمعیت بالای آن که دارای تمام مظاهر مدنی بود و همچنین تراکم بالای جمعیت در منطقه متبوع خود بود. چه امروزه نیز شهرهایی همچون اسکو، شبستر، مراغه، خوی، ارومیه و اردبیل و حوزه‌های پیرامونی آنها از مهمترین منابع تغذیه فرهنگی و ذهنی تبریز هستند.

با نگاهی به تاریخ تبریز متوجه ماهیت تغذی گری این شهر در تمدن بشر می شویم که بسیار فراتر از محدوده خود، حتی فراتر از مرزهای متغیر کشور متبوعش در طول تاریخ، باعث آبادانی، عمران و توسعه هنر در بلاد مختلف گردیده است. به عبارت دیگر تبریز، از جمله شهرهای جهان است که نقش مادر شهری را بر دوش داشته و آن را با موفقیت به انجام رسانیده است. همانگونه که مکتب اول و دوم هنری تبریز، راهگشای مکاتب هنری دیگر ایرانی بوده، تاثیر غیر قابل اغماضی که معماری، هنر، گاسترونومی و کتابت عثمانی از هنرمندان تبریزی گرفته است چراغ راه توسعه مکاتب عثمانی بوده و طلیعه های این تاثیر شعاع وسیعی از آسیای میانه تا شبه جزیره بالکان، مصر، حجاز، عراق و هند را شامل می شود.^{۱۵}

نتیجه

شهرنشینی و صعود یک شهر به جایگاه میزبانی کرسی پایتختی و مرکزیت قلمرویی و آمریت بر شهرهای متعدد، جایگاه ایده آل هر شهر می باشد. ضمن اینکه این موضوع از عناصر و عوامل دیگری مثل مدت میزبانی پایتختی، وضعیت کنونی، حوزه اقتدار و سلطه، نوع اقتدار و ... متاثر است. در نگاه موردی به تبریز متوجه می شویم که این شهر علیرغم وجود قرائن متقن بر مدنیت در نقاط مختلف شهر فعلی (مثل محوطه گوئی مسجد، موزه عصر آهن، بازار، قره ملک و ...) و اطراف نزدیک آن از جمله تازا کند، خلجان، سهلان و باسمنج، ماهیت شهری و قابل توجه خود را در دوران بعد از اسلام و حدود قرن سوم هجری به بعد یافته است. وجه تسمیه تبریز دقیقاً مشخص نبوده و با تعابیر متعددی از «تب+ریز»، «تومریس»، «تاوورژ» و «توریز» یاد شده است. نام این شهر در اسناد مربوط به دو قرن اخیر بصورت توریز نیز نوشته شده و از سوی برخی از مردم منطقه بصورت تربیز نیز خوانده می شود.

تبریز در دوره های ایل دنیزیان، اتابکان آذربایجان، ایلخانیان، چوپانیان، جلایریان، قره قویونلو، آق قویونلو و صفویه به مدت جمعیاً بیش از ۴۰۰ سال به عنوان پایتخت قلمروهای مربوطه بوده و در دوره های تیموری و قاجاری نیز مورد توجه ویژه قرار داشته و مخصوصاً در دوره سلسله اخیر، ولیعهدنشین کشور بوده است. اقتدار، رفاه و شکوه تبریز همواره متاثر از عمق استراتژیک

^{۱۵} - در اثر این حقیر با عنوان «تبریز؛ مادرشهر» و کتاب ارزشمند آقای محمود قربانی؛ «زندگی و آثار معمار علی تبریزی» به این موضوع به تفصیل پرداخته شده است.

جغرافیایی، تغییرات راههای مواصلاتی اصلی جهانی (بویژه بین چین و هند به اروپا) و ترکیب جمعیتی اتنیک قلمرو دولت متبوع خود بوده و است.

در واقع منطقه آذربایجان امروز نیز جزو استراتژیک‌ترین مناطق جهان می‌باشد که مرکز آن تبریز نیز صد البته متأثر از این موقعیت بسیار ویژه است. نگارنده در کتاب «تبریز؛ مادرشهرها» و نیز «ایرانین قوزئیینده ...»^{۱۶} به این مهم به تفصیل پرداخته‌ام. در بیان شکوه و بذل تبریز همین بس که ارباب هنر و پیشه تبریزی در سراسر جهان متمدن آثار بسیار مهم و الگویی از خود بجا گذاشته‌اند. هنر و تبحر تبریزیها در عرصه‌های مختلف، مرزهای تبریز و آذربایجان را پشت سر گذارده، زینت‌بخش آنروز و آبروی تاریخی امروز شهرهایی همچون اصفهان، قزوین، یزد، مشهد، تهران و ... می‌باشد. اما این آثار به ایران محدود نبوده است. آثار تبریزیها استانبول، سمرقند، بوسرا، مکه، بغداد، قاهره، باکو، ایروان، تفلیس، و ... را نیز مزین نموده و از مشهورترین مراکز مدنی و مادر تمدن در جهان بشمار می‌رود.^{۱۷}

امروز که در سایه پیشرفت علوم جامعه‌شناسی و روانشناسی، ریشه خصائل ملی و محلی، در گذشته افراد و جوامع جستجو می‌شود، شاید بهتر می‌توان به تصویری درست از فرهنگ و هنجارهای حاکم در مادرشهر (تبریز) دست یافت. از همین منظر همچنین می‌توان تبعات قرن‌ها احتشام و منسوبیت به موثرترین عنصر در دولت و ملت را در همین خصائل و هنجارهای خاص ردیابی نمود. طرز نگاهی که به سلاطین و پادشاهان حاکم بر کشور از تبریز، فرصت دیدن واقعیتها برخورد فارغ از ملاحظات عصبی را به آنها می‌داد، به هر ترتیب یا متأثر از جو فرهنگی حاکم بر شهر بوده یا بر جو فرهنگی مزبور اثر گذاشته و در تکامل یکدیگر موثر بوده‌اند.

نکته حائز اهمیت دیگر در خصوص تبریز و البته آذربایجان در مورد نقش آن در تکوین فرهنگ، سیاست و اقتصاد در ایران در چگونگی و سطح تعامل تاریخی آن با چهار جهت اصلی خود بوده است: «به همین ترتیب می‌توان گفت که تعامل آذربایجان با شمال (گنجه، تفلیس، ایروان و باکو) و غرب (موصل، بغداد، ارزروم، دیاربکر، ترابزون، قونیه و استانبول) همیشه یکطرفه و به ضرر آذربایجان نبوده است. اگر آذربایجان با نیروی انسانی خبره و نخبه خود در طول تاریخ مقاصد فوق‌الاشاره را تغذیه کرده است، در خصوص مظاهر تمدن و اندیشه مدیون این دو جانب خود بوده است. این نکته در خصوص پیرامون شرق و جنوب نه تنها صادق نیست، بلکه به نظر می‌رسد با مقاومت در مقابل اعمال اکتسابات مدنی-فرهنگی با منشاء غرب و شمال، به این آرمانها آسیب رسانده‌اند». (داغسر، ۱۳۹۹، ج ۲، ص ۸۵).

^{۱۶} - نک به: ایرانین قوزئیینده کی فرصت و گریلیم ائتکن و خطلری، داغسر، رسول، تبریز، نشر اختر، ۱۴۰۲

^{۱۷} - نک: داغسر، ۱۳۹۵

اما؛ در ادامه روند ملت سازی با پروژه انگلیسیها در ایران در دو قرن پیش (مشخصاً یکصد سال اخیر که ماهیت اتنیک حاکم به فارسها انتقال داده شد) شاهد لبه تیز سیاستهای آمایش سرزمینی مرکز به ضرر تبریز و حتی تمام آذربایجان هستیم. باید توجه داشت که هدایت افکار عمومی در ایران به صورت دور کردن از عناصر فرهنگی آذربایجان و تبریز به ضرر تمام ایران نیز بوده است. نگارنده این نکته مهم را در اثر خود به این شکل تلخیص کرده است: «در میان تمام همسایگان ایران، تنها ترکیه/عثمانی و روسیه/شوروی بودند که قائد به پایتخت های ملی بودند و سایرین تحت کنترل استعمارگران اغلب انگلیسیها بودند. نادیده گرفتن عنصر ترک موجود در جامعه و تاریخ و عنصر عرب در باورهای مذهبی ایرانیان (مهمتر از اقلیت عرب ساکن در جنوب و جنوب غرب کشور)، حاکمیت مرکزی را با شکافی بزرگ در گذشته خود مواجه می ساخت که با خیز از روی آن به برهه ای از تاریخ در دو هزار و پانصد سال پیش می رسید. این طرز نگاه نیز وی را از تحلیل واقعنگرانه محروم می ساخت و اساساً باعث اشتباهات متعدد و بروز توهم در بخشی از جامعه و سرخوردگی بغرنجی در بخش دیگری از آن میشد. از سوی دیگر اصرار به ندیدن تنها همسایه فاعل با مشترکات زیاد فرهنگی و اصرار به نگاه مستقیم به غرب با نادیده گرفتن دستاوردهای فرهنگی- مدنی ترکیه، امکان استفاده از تجارب دولتی که دستاوردهای غربی را قبلاً با واقعیات فرهنگی و اجتماعی جامعه خود تطبیق داده و مورد استفاده قرار میداد، محروم می ساخت. تحقیر دموکراسی غربی توسط محمدرضا را در همین راستا می توان تفسیر کرد. دموکراسی آمریکایی و غرب اروپا البته هیچگاه چیزی نبود که در ایران قابل اجرا باشد یا حتی حائز پایگاه اجتماعی شود اما حداقل با وجود شوروی در همسایگی و دینامیکهای اجتماعی غیرهموژن ایران و تبعیضها و ناراحتیهای بزرگ موجود در جامعه، اصرار در استبداد توسط حاکمیت مرکزی (حتی برای خدمت میسیونرها) فاقد توجیه می نمود. محمدرضا هرچند در مقطعی به راهکارهای عوامفریبانه دموکراتیک توسل نمود اما به نظر می رسد باورهای توهم بارش او را از تصمیم نهایی صحیح باز داشته است». (داغسر، ۱۳۹۹، ج ۲، ص ۲۰۵)

پایان کلام را با سه شعر، یکی مندرج در محراب مسجد مجموعه یشیل بوسا مربوط به سازندگان تبریزی آن و دیگری شهریار سخن ترکی و فارسی، محمدحسین شهریار خواهم آورد:

پنداشت ستمگر این ستم با من کرد بر گردن او بماند و بر من بگذشت^{۱۸}

شهر تبریز است و پیر روزگار سرگذشت او بهین آموزگار

شهر تبریز است و مهد انقلاب آشیان شیر و شاهین و عقاب.

^{۱۸} - برای توضیحات مربوط به این شعر مهم نگاه کنید به: تبریز مادرشهر، ص ۲۰۳

منابع:

- ۱- اینالجیق، خلیل و گوک بیلگین، طیب، استانبول و فتح آن، ترجمه علی کاتبی، بنیاد دایره المعارف اسلامی، تهران، ۱۳۷۳
- ۲- پورپیرار، ناصر، دوازده قرن سکوت، تهران، نشر کارنگ، ۱۳۷۹، ج ۱
- ۳- داغسر، رسول، تبریز مادرشهرها؛ نقش خبرگان حرف و نخبان علوم تبریزی در عمران و آبادی سایر شهرها و کشورها، تبریز، نشر نباتی، ۱۳۹۵
- ۴- دلاوران گمنام ایران در جنگ با روسیه تزاری، ژان یونیر، ترجمه ذبیح الله منصوری، تهران، نشر زرین، ۱۳۶۸
- ۵- دورانت، ویلیام جیمز، مشرق زمین، مترجمان: احمد آرام، ع. پاشینی و امیرحسین آریان پور، تهران، نشر علمی و فرهنگی، ۱۳۷۶
- ۶- کاوندی کاتب، ابولفضل، مقاله «جایگاه پایتخت در استراتژی مدیریت سیاسی فضای کشورهای جهان، با تاکید بر ایران، - پژوهشهای جغرافیای انسانی، دوره ۵۴، شماره ۴، زمستان ۱۴۰۱
- ۷- لرد کرزن، ایران و قضیه ایران، ج ۲، ترجمه غلامعلی ویحد مازندرانی، تهران، موسسه علمی و فرهنگی، ۱۳۶۷
- ۸- ماسکارلا، دکتر اسکار وایت، دروغی که بزرگ شد؛ جعل آثار باستانی ایران و کشورهای همجوار، ترجمه صمد علیون، تبریز، نشر ترجمه حسنلو، ۱۹۹۸
- ۹- میرحیدر، دره، مبانی جغرافیای سیاسی، تهران، نشر سمت، ۱۳۸۱
- ۱۰- قربانی، محمود؛ زندگی و آثار معمار علی تبریزی، تبریز، ۱۳۹۹، نشر نباتی
- ۱۱- هابسبام، اریک، صنعت و امپراتوری، ترجمه عبدالله کوثری، تهران، نشر ماهی، ۱۳۸۷
- 12- Ayşegül Kılınç, Seçili Başkentlerin Kent Planlama Öyküsü: Ankara, Brasilla, Canberra, İslamabad, Washington DC, 21 Nisan 2018 tarihinde Wayback Machine sitesinde arşivlendi. Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, Aralık 2013.
- 13- Child, Gordon, Tarihte Neler Oldu?, Çevirmen: Mete Tuncay ve Alaaddin Şenel, İstanbul, Alan Yayınları, 1998.
- 14- Çınar, Tayfun, Dünyada ve Türkiyede Başkentlik Sorunu, Ankara, Mülkiyetler Birliği Vakfı Yayınları, 2004.
- 15- Huot, Jean Louis, Kentlerin Doğuşu, Çevirmen: Ali Bektaş Girgin, Ankara, İmge Yayınevi, 2000
- 16- Jahn, Karl, Doğu ile batı arasında bir Ortaçağ kültür merkezi: Tebriz, Çevirmen: İsmail Aka, İstanbul, İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1971, Cild: 4.
- 17- Kılınç, Ordu Ün. SBA. Dergisi, Aralık 2013.
- 18- Şenel, Alaaddin, Siyasal Düşünceler Tarihi, Ankara, Teori Yayınları, 1986.